

SANTRAUKA. Šiame straipsnyje atskleidžiamas XIX a. antros pusės lietuvių vyskupo Motiejaus Valančiaus požiūris į žydus. Iki šiol apie tai rašyta mažai, paliečiant epizodiškai, tikrai emigracijoje (Vytautas Kavolis) ir šių dienų Lietuvoje (Vygantas Vareikis) nedviprasmiškai įvardijo Valančiaus antisemitizmą ar, atvirkščiai, besąlygiškai gynė (Vanda Zaborskaitė), kad tai klaidinga nuomonė, atsiradusi ignoruojant kitų kūrinių kontekstus. Abiejų kraštutinių požiūrių autoriai tam, kad pagrįstų savo teiginius, cituoja tik Valančiaus „Paaugusių žmonių knygelę“, „Palangos Juzę“ ir „Vaikų knygelę“. Todėl ieškant nešališkos išvados pirmiausia siekiama remtis visais Valančiaus publikuotais tektais: didaktiniais pasakojimais, giesmynais, katekizmais, ganytojiškais laiškais, politinėmis brošiūromis, hagiografiniais raštais, istorijos veikalais, laiškais, lenkų kalba rašytu dienoraščiu „Namų knyga“ ir kt. Juolab kad Valančiaus grynai religinei praktikai ir katechezei skirti tekstai turėjo netgi didesnę įtaką, o jie apeinami. Visų tekstų analizė leidžia tvirtinti, kad Valančius nepranoko savo epochos – laikėsi tradicinio antijudaistinio ir antisemitinio požiūrio tiek liaudžiai šviesti skirtose didaktinėse knygelėse bei politinėse brošiūrose, tiek katechezei ir maldai skirtose knygose – visur randame nusistatymą prieš žydus. Šis nustatymas neabejotinai susiliejo su liaudyje įsitvirtinusiis antijudaistiniais stereotipais ir juos dar labiau įtvirtino lietuvių sąmonėje, kurie ėmė blankti tik tarpukario Lietuvoje pamačius modernius kaimynus žydus. Valančius nebuvo radikaliai nusistatęs prieš žydus, tą akivaizdžiai matome „Namų knygoje“. Jo asmeniniai santykiai su žydais buvo pragmatiški, o Kauno tremtyje netgi bičiuliški. Privačiame gyvenime jis sąžiningai laikėsi krikščioniškos meilės principų.

RAKTAŽODŽIAI: Motiejus Valančius, šventųjų gyvenimai, blaivybės sąjūdis, bažnyčia, žydai, antijudaizmas, antisemitizmas, giesmės-kantičkos, Žydų žemė.

VIETOJ ĮVADO

Apie vyskupo Motiejaus Valančiaus reikšmę tautos gyvenimui, jo kūrybą rašyta daug, ne kartą perleisti ir jo raštai. Paradoksalu tai, kad Valančiaus asmenybės masto lyg neįmanoma aprėpti, tarsi priartėjama prie jo kaip didžiausio XIX a. lietuvių ir vėl atsitraukiama. Net solidžiausia istoriko Vytauto Merkio monografija, prisodrinta faktografinės medžiagos, pačią asmenybę tarsi pradangina, solidžiausios monografijos pasirodymas visuotinai aptariamam įvykiu taip ir netapo. Akademinę

bendruomenę mėgstančio provokuoti filosofo Alvydo Jokubaičio ganytojo iškėlimas greta Vytauto Didžiojo taip ir lieka neišgirstas¹. Net didžiojo jubiliejaus proga išleistas raštų šešiatomis², atsiremiant į publikuotus Valančiaus tekstus, – nežinioje palieka epistoliarinį palikimą, archyvuose likusius dokumentus. Ta proga pasirodęs įdomus ir visuomenei reikalingas straipsnių rinkinys daugiausia sudėtas iš tarpukario ir išėivijos buvusių publikacijų³. Bene labiausiai Valančiaus reikšmę ir kaip ganytojo, ir kaip rašytojo suprato, iš jo mokėsi poetų žemininkų karta. Deja, begimstanti tradicija liko be sekėjų. Sovietinės okupacijos laikais labiausiai akcentuojamas Valančius kaip didaktinės prozos kūrėjas, kartu ir istorikas, etnografinės medžiagos teikėjas. O jo Palangos Juzė paverstas į agitbrigadų personažą.

Mažiausiai tyrinėtos Valančiaus idėjos, jo specialiai ne kurta, bet nesunkiai užčiuopiama ideologija ir politinė programa. Joje būta visko. Bene kebliausias klausimas, į kurį ne vieno tyrėjo dėl pačių įvairiausių sumetimų vengta bent sau atsakyti ar gilintis, atskirai apie tai rašyti – tai Valančiaus požiūris į žydus. Labai jautrus klausimas visai tautai – ar didžiausias XIX a. lietuvis buvo antijudaistas ir antisemitas? Ką gali apie tai pasakyti vien publikuoti Valančiaus tekstai, liudijimai, istorikų tyrimai? Jeigu buvo, tai kodėl, kokia buvo Valančiaus motyvacija vienaip ar kitaip savo raštuose vaizduoti žydus? Kokie buvo jo asmeniniai santykiai su žydais kasdienybėje? Ar mums turėtų užtekti atsakymo, kad jo siunčiama žinia teatspindėjo bendrąsias Bažnyčios nuostatas į žydus, nieko nesiskyrė nuo Europos šalių, ypač Lenkijos, bendrųjų katalikų nuostatų?

Savo publikacijoje ir mėginasi kuo plačiau atskleisti, kaip vaizdavo žydus Valančius savo tekstuose. Taikysiu istorizmo principą peržvelgdamas Valančiaus kūrybą pagal žanrus. Drįsčiau teigti, kad Valančius iš visų Lietuvos rašytojų, visuomenės veikėjų labiausiai formavo lietuvių sąmonę daugiau nei pusšimtį metų. Jo tekstai negalėjo nepalikti pėdsakų su jais susilietusiųjų sąmonėje ar pasąmonės užkaboriuose. Bent iki sovietinės okupacijos Lietuvos kaimo žmogus tebebuvo Valančiaus vertybinėje orbitoje. Pridėkime dar Valančiaus bendraminčių kunigų tekstus, priliptus⁴ jau po ganytojo mirties išleistose jo knygose. Dar 1901 m. Povilas Višinskis rašė:

Sykiu beveik su atsiradimo Lietuvoj krikščionystės ir žydai atsirado; jau nuo senovės laikų ir buvo kunigų įkvepiama ir prilaikoma neapykanta prieš juos: jug jų ne žmogaus vardu nevadina, tik „žydu“; smerčiui ištikus irgi nevalia sakyti „numirė“, bet „nuskribo“,

¹ Jokubaitis J. Jeigu Valančius pamatytų dabartinę Lietuvos kultūrą, jis pasibaisėtų. Žr. <<http://www.propatria.lt/2015/05/alvydas-jokubaitis-jeigu-valancius.html>>.

² Valančius M. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

³ *Valančius iš arti ir iš tolo*. Sud. J. Jasaitis. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.

⁴ Koroni žydų. In *Gyvenimai šventųjų*. Vilnius: Kasztu ir spaustuwieje Juozapo Zawadzkiego, 1859. Kontrafaktinis 1887 m. (?) leidimas.

„nuleipo“. Teko man vienam lietuviui pasakyti, kad ir žydas teipgi žmogus, tai jis jokiū būdu ant to sutikti ir suprasti negalėjo, kad tai tiesa. Jeigu ne patys kunigai įvedė tokį paprotį, tai jų priedermė pasistengti tą paprotį, negerą sėklą tarp žmonių sėjantį, išnainkinti. Ar bent vienas iš kunigėlių apie tai pasirūpino?⁵

Aišku, Višinskis nebuvo didelis kunigų mylėtojas, bet jo teiginiai neišlaužti iš piršto. Nei akademinės literatūros istorijos⁶, nei cenzūros apibrėžtus tekstus pateikusios tarybinės enciklopedijos⁷, nei bostoniškė enciklopedija⁸ į Valančiaus santykius su žydais dėmesio neatkreipė. Bene anksčiausiai į komplikuočius Valančiaus santykius su žydais žvilgtelėjo pirmas jo biografas kunigas Antanas Alekna⁹, vėliau būsimasis vyskupas Vincentas Borisevičius¹⁰. Išskyrus publikaciją „Apžvalgoje“¹¹, ši tema iškrinta iš akiračio, tik per vokietmetį šmėžteli. Prisiminti visi neigiamai žydus vaizdavę lietuvių literatūros tekstai¹². Praėjus ketvirčiui amžiaus grįžtama prie Valančiaus antisemitišku nuostatu: jas randame sovietinių laikų Vytauto Vanago rengtame dvitomyje¹³, nors netiesiogiai, tik nurodant, kad Valančiaus tekstuose esama tautinio nepakantumo – į „Paaugusių žmonių knygelę“ nededami du pasakojimai („Vengrai“ ir „Žydai“). Bet išėivijoje jau nedviprasmiškai apie Valančiaus antisemitizmą prabyla Vytautas Kavolis¹⁴. Vis dėlto profesorė Vanda Zaborskaitė 2001 m. išleistame akademiniam „Lietuvių literatūros istorijos“ tome Valančiaus galimą antisemitizmą neigia¹⁵. Ši tema nepaliečiama ir Motiejaus Valančiaus 200 metų gimimo jubiliejui skirtame leidinyje¹⁶. Mažai rašo (o ar turėjo?) apie Valančiaus santykius su žydais ir akademinės biografijos apie Valančių autorius¹⁷.

⁵ P. A-s. Dėlei muštynių su žydais. *Ūkininkas*, 1901, nr. 4, 28.

⁶ *Lietuvių literatūros istorija*, t. 2. Red. K. Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, 43–51; *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1. Vilnius: Vaga, 1979; 119–121.

⁷ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1971, 666–667; *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, 432–433.

⁸ *Lietuvių enciklopedija*, t. 32. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1965, 523–531.

⁹ Alekna A. *Motiejus Valančius*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys, 1922, nr. 341.

¹⁰ Borisevičius V. Dorovinis elementas vyskupo Motiejaus Valančiaus kūryboje ir veikloje. In *Suvažiavimo darbai*, t. 3. Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1972, 51–83.

¹¹ Beinševičius N. Valančius ir žydai. *Apžvalga*, nr. 5. Kaunas: Žydų karių, dalyvavusių nepriklausomybės atvadavime, sąjunga, 1937.

¹² Blynas Z. *Karo metų dienoraštis. 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, 61, 71.

¹³ Valančius M. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1972, 25–26, 544.

¹⁴ Kavolis V. *Sąmoningumo trajektorijos*. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1986; Kavolis V. *Žmogus istorijoje*. Vilnius, 1994, 167.

¹⁵ *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*. Sud. J. Girdzijauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 736.

¹⁶ *Valančius iš arti ir iš tolo*, 6–7.

¹⁷ Merkys V. *Ibid.*, 5–8.

Pirmasis išsamiau Valančiaus santykį su žydais palietė istorikas Vygantas Vareikis¹⁸. Apie jo straipsnį dar rašysime. Tačiau pateikdami toli siekiančias išvadas tiek „kaltinantieji“, tiek „ginantieji“ remiasi tik cituodami „Paaugusių žmonių knygelę“ ir dar keliomis didaktinėmis knygelėmis. O kas buvo pasakyta apie žydus kituose Valančiaus tekstuose ir kokiame kontekste? Taigi ši publikacija turėtų papildyti apie Valančių rašiusių istorikų bei filologų tyrinėjimus ir pamėginti atskleisti, kaip jis vaizdavo žydus *visuose* savo publikuotose tekstuose ir *kodėl?* Per tai šifruojant Valančiaus ideologines nuostatas, kurios veikė dar tik besiformuojančią kaimiečio lietuvio ar žemaičio tapatybę. Ir kita, straipsnio autoriui pačiam netikėta, išvada. Nežinia, kas labiau atsispindėjo Valančiaus tekstuose – ar jo asmeninis požiūris į žydus, ar lietuvių kaimiečių požiūris, jų nusistovėjusios fobijos. Regis, šios net labiau. Juk Valančius, bene vienas empatiškiausių lietuvių autorių, lietuviškai rašė tik savo liaudžiai. Labai gerai pažinojo savo skaitytoją, jo psichologiją. Taip pat paminėtina, kad Valančiaus požiūrį į žydus savo tyrimuose paliečia istorikai Liudas Truska¹⁹, filologė Dalia Cidzikaitė²⁰, etnografė Laima Anglickienė²¹.

Šiame straipsnyje remsiuosi *visais* iki šių metų spausdintais Valančiaus tektais. Daugiau cituosiu, o ne laisvai interpretuosiu ieškodamas „kaltinančiųjų“ ar „ginančiųjų“ pusių citatų. Tikiuosi, kad citatų gausa palengvins darbą kitiems tyrinėtojiams. Atraminė nuoroda bus viena Simono Daukanto citata, kuria ir pradėdu savo analizę.

KELETAS PIRMINIŲ PRIELAUDŲ

Visuotinai nusistovėjęs požiūris, kad Motiejų Valančių (1801–1875) lietuviškai rašyti labiausiai paskatinęs Simonas Daukantas (1793–1864)²². Nors šios garbės gviešėsi ir kunigas Ambraziejus Pranciškus Kašarauskas (1821–1880)²³, Daukanto įtaka neabejotina. Aštuonetą metų vyresnis, pradėjęs rašyti jaunesnis, gerokai anksčiau nei Valančius, dar Vilniaus universitete turėjęs lietuvišką nusistatymą, net jaunystėje savęs neidentifikavęs nei su pilietine lenkiškąja tapatybe, nei su lenkų kultūra. Bent iki iššventinimo į vyskupus Valančius tikrai nemažą laiką tarpą galėjo

¹⁸ Vareikis V. Tarp Valančiaus ir Kudirkos: žydų ir lietuvių santykiai katalikiškos kultūros kontekste. In *LKMA metraštis*, t. 14. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1999, 82–83.

¹⁹ Truska L. *Lietuviai ir žydai nuo XIX amžiaus pabaigos iki 1941 m. birželio*. Vilnius: VPU leidykla, 2005.

²⁰ Cidzikaitė D. „*Kitas*“ lietuvių prozoje. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

²¹ Anglickienė L. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*. Vilnius: Versus aureus, 2006.

²² Biržiška V. Motiejus Valančius. In *Motiejus Valančius iš arti ir iš tolo*, 20.

²³ Aleksandravičius E. M. Valančiaus organizacinė veikla ir lietuvių kultūros židinio formavimasis Varniuose. In *Motiejus Valančius iš arti ir iš tolo*, 119.

būti Daukanto veikiamas. Neabejotina ir tai, kad Valančius ne tik gerai žinojo vienintelį Daukantui gyvam esant išspausdintą istorinį veikalą „Būdas senovės lietuvių ir žemaičių“ (1845), bet skaitė ir jo rankraščius. Daukantas, palyginti su Valančiumi, apie žydus rašo gana šykščiai, nes jo aprašomais laikais žydų Lietuvoje dar nebuvo daug. Tikėtina, kad negausios užuominos galėjo būti Valančiui paradigminės, kaip ir prieš jo grožinę kūrybą pasirodžiusi viena kita didaktinė knygelė²⁴. Antai Daukanto 1822 m. istorijoje „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ randame tokias eilutes:

Žydai tiktai tepradėjo prekioti ir vartavotis Lietuvoj metuose 1326, parvesti į nevalę iš Lenkų žemės, nors anie pirmiau, tai yra 1150 metuose, buvo atbėgę, išginti iš Gudu, į Lietuvą, vienok idant būt tenai prekioję, nėra to raštuose; bet nuo viršiau minavotų metų Vilniuj jau turėjo namus prekybos ir vartavojos, bet geriau būt padarę senieji lietuviai, žemaičiai, idant būt nevedę iš Lenkų tos piktos ligos, kuri iki šiai dienai džioviną Lietuvos ir Žemaičių kraštą, apgaudinėdama žmogeivius vargdienius. Visur vietovalėse, arba miesteliuose, nieko nedirbdami žydai viena suktybe turtingais tapsta. Linkėti reikia, idant krikščionys lietuviai, žemaičiai, įsigavę į skatiką, patys eitų į miestelius ir tenai prekiotų ir vartavotųsi krikščionys su krikščionimis. Tuo tarpu žydai, nebturėdami ką beapgauđinėti, patys į dirvą eitų, tuo tarpu išmanytų, kaip sunku yra tavorą įgauti. Tuo tarpu ir vietovės išpuikėtų, ir ūkininkai įturtėtų, kaip jei vokiečiai, kurie niekaip nekenčia žydų savo miestuose, arba vietovėse, ir vieni patys laimingai gyvena.²⁵

Taigi Daukanto akimis žydai pikta liga. Šių dienų istorikai žydų pasirodymą Lietuvoje interpretuoja skirtingai, aptariamame kontekste labiau rūpi žinia, kurią siunčia Daukantas naujajai Lietuvos tautai? Galėtume ir nesureikšminti šių nuostatų, juk broliai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos rankrašį paskelbė tik 1929 m. Kaune. Valančius bent jau „Istorija žemaitiška“ rankraščiu naudojosi²⁶, tikėtina, kad skaitė ir kitus Daukanto tekstus. Hipotetiškai galime teigti, kad Valančius kaip Varnių kunigų seminarijos rektorius ir kaip Žemaičių vyskupas šią paradigmą plėtojo savo didaktinėse apysakose.

Užbėgant už akių, galime teigti, kad Valančiaus liaudžiai skirtuose tekstuose randame gana daug ir antijudaizmo, ir antisemitizmo nuostatų. Šios, iš mūsų dienų perspektyvos vertinant, politiškai nekorektiškos nuostatos buvo naudojamos kaip priemonė. Valančiui kaip tautos ugdytojui rūpėjo apibrėžti, *kas nesame*, kas vengtina. Netgi dalyvauti *kitų* siūlomose sandoriuose ar megzti draugystes nerekomenduotina. Valančius siekė per priešiškus nusistatymus savo ganomuosius izoliuoti nuo savaip suprantamo blogio. Dėl to priešišškai nuteikinėjo ne tik prieš žydus, bet ir prieš stačiatikius, liuteronus, kitas į kaimus užklystančias grupes (čigonus,

²⁴ Jonas isz Swisloczes krominikas wędrowois lietuwiszku liezuwiiu iszgulditas kasztu ir storoni par Juzapa Rupeyka. Wilniuje 1823. In *Lietuvių didaktinė proza*. Vilnius: Vaga, 1982.

²⁵ Daukantas S. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Vaga, 1976, 69.

²⁶ Merkys V. *Ibid.*, 145.

vengrus), per kuriuos plito prietarai, silpninantys kaimo žmonių katalikišką tikėjimą, smuko moralė. Žydai Valančiaus tekstuose visų pirma yra *kiti*, nuo kurių privalu atsiriboti. Kadangi su žydais jo ganomosios avelės susidurdavo dažniausiai, savaime suprantama, kad jiems labiausiai ir kliūva. Pasak istoriko Vinco Trumpos, žydams „Valančius neturėjo taip pat geros akies“²⁷. Šias nuostatas vėliau nuosekliai aptarsime.

Paradoksalu, bet tai nereiškia, kad Valančius buvo įsitikinęs karštas antisemitas ir antijudaistas. Žydai jam nebuvo kaimiečių prasto gyvenimo ir smukusios moralės pagrindinė ir vienintelė priežastis. Čia jis silpnokas antisemitas.

Kartu galime teigti, kad „šviesuomenei“ ir sau pačiam lenkiškai rašytuose „Namų knygos“ tekstuose akivaizdus antisemitizmas bei antijudaizmas iš esmės neprasišverbia. Čia susidaro įspūdis, kad Valančius aukščiausios prabos inteligentas, labai korektiškas. Tas pats pasakytina ir apie negausius prisiminimus ar kitus literatūrinius liudijimus apie didįjį ganytoją. Privačiame gyvenime vyskupas Valančius su žydais gerai sutarė, buvo jų gerbiamas. Beje, kaip ir Valančius, spausdintame žodyje ir rašydamas šviesuomenei Daukantas taip pat santūresnis. Iš 120 užsisakiusiųjų Valančiaus knygą „Žemaičių vyskupystė“ daugiausia buvo kunigai, keletas bajorų, veikiausiai panašūs ir Daukanto skaitytojai²⁸. Sekant dar 1822 m. tekstu „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ lyg ir logiška tikėtis, kad 1845 m. „Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių“ ant žydų „atsigriebs“ skyriuje „Prekyba senovės lietuvių“. Bet istoriko balsas kur kas santūresnis:

<...> žydai, iš Lenkų atėję į Lietuvą, noris plėtės tenai ir jau nuomojo jos muitus, vienok smulkmėms vis dar krikščionys vertės, o žydams nevalna pirkinėti už pilių įvežamas į pilį prekes, kaipogi ir pačioje pily pirm krikščionių, jau lig didžiosios pusrytės, jau lig pietų, žydai pirkti negalėjos.²⁹

Turint galvoje, kad pagal Daukanto istoriosofiją Lietuvos nuosmukio, visokio blogio pradžia ir pabaiga – Liublino unija, lenkai, – šis epizodas, be abejo, patenka į tamsybių šešėlį, nes žydai „iš Lenkų atėję į Lietuvą“, t. y. iš blogio negali ateiti gėris. Kalbant apie požiūrį į žydus, susidaro įspūdis, kad turime tarsi du Valančius: vieną – liaudžiai skirtuose tekstuose – nevengiantį antijudaizmo ir antisemitizmo nuostatų, kitą – europinį inteligentą, besilaikantį krikščioniškų nuostatų. Regis, nuoširdžiausias Valančius buvo savo anoniminėse Tilžėje spausdintose politinėse brošiūrose. Jose pagrindinis priešas visai ne žydai, ne *kiti*, o carinės Rusijos okupacija.

²⁷ Trumpa V. Motiejus Valančius – mokytas ir išmintingas žemaitis. In Alekna A. *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*. Čikaga: Lituaniistikos institutas, 1973, XX.

²⁸ *Ibid.*, XXIII.

²⁹ Daukantas S. *Raštai*, t. 1, 639.

Vyskupas Valančius ne tik rūpinosi sąmoningų katalikų lavinimu, bet ir lietuviškosios tapatybės formavimu, tai aiškiai matoma jo 1866 m. pamoksle³⁰. Naująją lietuvišką tapatybę Valančius formavo apeliuodamas į tautinę savigarbą (istorija, lietuvių kalba) ir atmesdamas visa, kas nekatalikiška, kas svetima, primesta, netgi 1863 m. sukilimą vėliau laikė lenkų, ne lietuvių reikalą. Jis iš beveik beraštės, be aiškiau apibrėžtos tautinės savimonės, silpnai tepažįstančios elementariausias katalikų tikėjimo tiesas, iš tokios liaudies kūrė savo mylimą tautą. Vienas paprasčiausių būdų sutelkti visuomenę – rasti ir įvardinti priešus. Tai nereiškia, jog Valančius savo užrašuose turėjo apibrėžęs veiklos strategines kryptis – viską darė vedinas intuicijos. Žvelgiant iš laiko perspektyvos visa tai puikiai matyti.

Pasak Valančiaus, pagrindinis priešas – lietuvių ydos, jų sielos pakrikimas, kitas – carinės Rusijos okupacija, o trečias – išorės priešai, apibrėžiami *kiti*. Žydai kaip tik ir buvo patys ryškiausi, labiausiai matomi *kiti*, be jų dar buvo stačiatikiai, liuteronai etc. Nors jo veiklos keliai, ypač paskelbus blaivybės akciją, ir kirsdavosi su ekonominiais Lietuvos žydų interesais, Valančius nebuvo „apsėstas“ antisemitizmo idėjos, kad dėl visų blogybių kalti žydai. Kliūva visiems. Visi, tyrinėję Valančiaus kūrybą ar jo epochą, pabrėžia, jog pagal Valančiaus išorinių priešų gradaciją pirmą vietą užima carinė Rusija. Tačiau, įsigilinus į jo religinius tekstus, tai žmonių ydos, jų silpnumas.

Vertinant Valančiaus tekstus iš XXI a. perspektyvos, reikia atsižvelgti į visus galimus kontekstus. Kalbant apie šias dienas, neturėtume laikytis kraštutinio požiūrio, kad rašyti ar pasakoti apie *kitus*, kitas tautas ar konfesijas galima tik gerai arba nieko. Valančius nevengia parodyti daug negatyvių pavyzdžių, „tikrų atsitikimų“ apie žydus. Tikėtina, kad jie buvo neišgalvoti, pačių žemaičių gal patirti, bent girdėti. Klausimas, kodėl nėra pozityvių? Ar kad Valančius tam neturėjo laiko, nemanė, kad svarbu išlaikyti nuoseklesnį, nešališką naratyvą? Kaip švietėjas, talentingas liaudies ugdytojas jis žinojo, kad paveikimui reikalingi konkretūs pavyzdžiai – atsitikimai, kurie turi būti vaizdingi, įsimintini ir pamokantys. Savo lietuvių liaudį Valančius matė dar nepasirengusią bendrauti su „kitais“ – pirmiausia jam rūpėjo, kad žemaičiai susivoktų, kas jie yra. O lengviausia tai padaryti ugdant suvokimą, kas jie nėra. Kokį požiūrį į žydus galėjo suformuoti Valančius? Ar vyskupo nuostatos turėjo bent minimalios įtakos lietuvių mąstysenai ir laikysenom XX a. istorinių katalikizmo metu? Ar jie prisidėjo prie buitinio antisemitizmo, judofobijos? Klausimai, į kuriuos atsakymų galime ieškoti jo tekstuose. Pradėkime nuo didaktinės prozos.

³⁰ Trumpa V. *Ibid.*, XXVII.

GROŽINĖJE LITERATŪROJE

PAAUGUSIŲ ŽMONIŲ KNYGELĖ

Pirmas išsamiau Valančiaus santykį su žydais palietė istorikas Vygantas Vareikis. Straipsnyje Valančiaus bendravimo su žydais programą parodo kone pažodžiui cituodamas „Paaugusiųjų žmonių knygelę“:

Valančiaus siūloma bendravimo su žydais programa apėmė septynis (pats Valančius mini aštuonis – V. T.) punktus: 1) nepasitikėti žydais, 2) su jais nesibroliuoti, 3) nesiduoti apgaunamiems, 4) nepasakoti slaptų dalykų, 5) žydai niekada nelinki gero lietuviui, 6) neklausyti žydų raginimų gerti arielką ir neklausyti kunigų, 7) žydui katalikas tol bus geras, kol galės iš jo pelnyti naudos.³¹

Nors autorius remiasi tik „Paaugusių žmonių knygele“, šios nuostatos vienaip ar kitaip plėtojamos visuose liaudžiai skirtuose Valančiaus tekstuose. Daugiau panagrinękime pirmą Valančiaus liaudžiai skirtą didaktinių pasakojimų rinkinį „Paaugusių žmonių knygelę“ (1868). Knygelė buvo itin populiari, išleista devynis kartus (1868; 1902; 1906; 1907; 1920; 1930; 1931; 1972; 2001). Pažymėtina, kad 1972 m. sovietiniame akademiniam dvitomio leidime nebuvo skyrių „Vengrai“ ir „Žydai“. Taigi grįžkime prie straipsnio pradžioje įvardytų nuostatų, kaip lietuviams bendrauti su žydais. Kas Valančiui buvo *kiti* jau įvardijome. Savi – tai visi katalikai: pirmiausia lietuviai ir žemaičiai, lenkai ar lenkiškos orientacijos Lietuvos bajorai, Kuršo latviai ir vokiečiai katalikai. Visa kita kone barbarų erdvė – *kiti*. Pavyzdžiui, net lietuvių kilmės protestantai liuteronai. Valančius perspėja savo skaitytojus apie gresiančius pavojus, praradus budrumą bendraujant su *kitais*. Žydams čia ypač kliūva. Juolab kad tekstas rašytas jau po carinės administracijos blaivybės sąjūdžio sužlugdymo, po ganytojo neišbaigtos kovos su karčiamomis – „velnio koplyčiomis“, kurias žydai nuomojosi iš dvarponių. Čia Valančiaus blaivybės akcijos ir žydų verslo interesai neišvengiamai turėjo susikirsti. Ir kirtosi kartais netikėčiausiais pavidalais.

Valančius, kaip ir Daukantas, žydų atsiradimą Lietuvoje aprašo neigiamai:

Karalius Kazimieras Didysis parbogino iš vokiečių žemės daug žydų, kurie to tikt ir tenorėjo, kad verstųsi. Žydai įsikūrę lenkų žemėje, atplūdo į Lietuvą ir Žemaičius.³²

Pateikia bažnytkaimių pavadinimus, kuriuose negyvena žydai (!). Gana plačiai aprašo žydų gyvenseną, verslus, šiek tiek papročius. Užsimena ir apie Rusijos caro Nikalajaus I mėginimus žydus emancipuoti. Nors autorius ir pripažįsta žydų siekį moderniau rengtis, taip ryškiai savo apdaru neišsiskirti, bet žydės, „nors teip

³¹ Vareikis V. *Ibid.*, 82–83.

³² Valančius M. *Paaugusių žmonių knygelė*. Tilžė, 1907, 29.

apsidairiusios, tečiaus visuomet dvokia kaip kiaulės³³. Pasakojimas konstruojamas labai paprastai, o įspūdžiui sustiprinti pasitelkiamas „tikras“ atsitikimas. Pavyzdžiui, po moralo: „Dar niekuomet žmonės be apgauties negali skolinti pinigų žydams. Aprašysiu čia kelis atsitikimus, rodančius, kaip guviai žydai sugeba apgauti mūsų³⁴, – eina keturi atsitikimai iš Šateikių, Kražių, Vėviržėnų, Kauno, kur žydai pavaizduoti kaip apskrūs vertėivos. Vyskupas leidžia suprasti, kad kontrabandos tinklas taip pat žydų rankose, o lietuviams kaip paprastiems prekių gabentojams atitenkanti visa rizika ir galimos bausmės. Kalbama ir apie žydus rangovus, bet jų darbų kokybė nieko verta. „Namai, tiltai ir t. t. vos išdan atiduoti, suirsta, sugriūna.“³⁵ Be abejonės, žydai vyną, araką, alų praskiedžia vandeniu, o „ant taboko, lapuose parduodamo, paprastai maižioja, kad nesudžiūtų; barankose ne kartą randame žydų kaltūnus. Prastą taboką išplovę susuka cigaras ir parduoda (vogtinai) už geras be žinios vyresnybės. Gauna nuo pakalikų jau virintos arbatos, maišo su nevirinta ir parduoda žmonėms. Bet kas išskaitys visas jų makiorystes?“³⁶

Valančius nėra kategoriškas žydų atžvilgiu, jis – realistas:

Žydai turtingi, perprekiai, yra, tiesą pasakius, naudingi, ir kraštui reikalingi, nes mūsų ponams nenorint, o žmonėms nesugebant versties, be žydų nebūtų kam pirkti mūsų linų su javais, neperkant negautume pinigų. Matome tai patys: lai kuomet atsitinka prekymetis subatoje, trūksta perkančių, išgaišta ir prekymetis, nes nėra žydų.³⁷

Bet tuo pačiu Valančius pirmasis lietuviams labai nedviprasmiškai įvardija, kad visas galimų verslų nišas užėmę žydai.

Šioje galdynėje žmonės, tapę liuosais, turi pinigus, – ar negalėtų miesteliuose įsisteigti namus, pasidirbti kromus ir pradėti versties? Visi žmonės juoba jiems tikėtų, nekaip žydams ir galėtų geri išeiti. Duok Viešpatie, kad tokie vyrai atsirastų!³⁸

Ir tų vyrų atsirado jau po metų, bet tik literatūroje. „Palangos Juzės“ herojus ir buvo naujojo lietuvių kvieslys. Kaimietis besimantis amatų ir netgi pasiryžęs tapti prasilavinusiu miestelėnu. O iki pirmosios lietuvių krautuvės Pilviškėse dar reikėjo luktelti gerą trisdešimtmetį.

Valančiaus pasakojimas „Žydai“ baigiamas gana niūrokai, su sodria XIX a. lietuviško liaudiško antisemitizmo doze, kurio šaltinis – siekis įsitvirtinti ir kituose versluose.

³³ *Ibid.*, 31.

³⁴ *Ibid.*, 32.

³⁵ *Ibid.*, 38.

³⁶ *Ibid.*, 38, 39.

³⁷ *Ibid.*, 31.

³⁸ *Ibid.*, 39.

Tuos visus dalykus dabojant, reikėtų pasakyti, juog katalikams nepridera žydu įsileisti į savo namus, nė į jų eiti. Reikėtų, kad mūsų žmonės tų valkatų amžinai neapvezėtų. Vienok nė aš to pasakyti, nė katalikai teip gali daryti.

O tai dėl ko?

Dėlto, juog Kristus liepė mums artimą savo mylėti, kaip pats save, daryti gerai pagaliaus priešininkams ir melsties už aptariančius ir persekiojančius mus.

Iš esmės žydai įvardijami kaip priešai, kuriuos dera mylėti krikščioniška meile, o pabaigoje – aštuoni nebendradarbiavimo punktai³⁹.

Bet kyla klausimas, į kokį bendrą kontekstą patenka šis pasakojimas? Ar Valančiui rūpėjo pateikti tik savo neigiamą nuostatą žydu atžvilgiu, ar siekė pasakyti ką nors daugiau? Grįžtu prie ankstesnės savo prielaidos. Pirmiausia šis knygelės epizodas – tai pasakojimo apie *kitus* sudėtinė dalis. Nuo *kitų* siekiama nedviprasmiškai atsiriboti, kad išvengtų galimos ar įsikalbėtos jų neigiamos įtakos, tikėjimo dogmų neskaidrumo arba neatsidurtų kvailio vietoje. Ir kertama iš peties, kad naivi žemaitiška valstiečio širdis tikrai suvirpėtų. Antai mišrių šeimų, jeigu vienas iš jų liuteronas evangelikas, šeiminei laimė nelanko („Trynė ir Vincentas“), o mergina pamilusi stačiatikį kareivėlį gyvenimą baigia kaip degradavusi sifilitikė („Agatė“). Žemaitijoje išplitusius prietarus, mišrias santuokas su kitų konfesijų atstovais Valančius smerkia ir suaugusiesiems skirtame katekizme „Mokslas Rymo katalikų“⁴⁰. Kliūva ir kaimiečius apgaulinėjantiems čigonams, keliaujantiems vengrams, maskoliams meškininkams, apsimerčiams gydytojams. Tai nesunkiai įsikūrė naiviose sodiečių galvose kaip priešprieša „savas – svetimas“, būtent to Valančius ir siekė.

PALANGOS JUZĖ

Po metų pasirodžiusi apysaka „Palangos Juzė“ (1869) tapo ir populiariausia, ir chrestomatine. Joje atsispindi ir Valančiaus pozityvusis idealas – liaudies kvietimas imtis amatų. Apysakos herojus Juozapas Viskanta tampa siuvėju. Mokslus jis kremta užsienyje, Prūsuoose, pas vokiečių siuvėją. Kitoniškumas čia nekliūva. Keliaudamas per Žemaičių vyskupiją apysakos herojus duoną pelnosi ne tik siūdamas, bet ir pamokydamas, o įžvalgi kraštotyrininko akis savo pastebėjimus paverčia vaizdingais pasakojimais. „Didelis optimistas“⁴¹ sukuria pavyzdinę katalikišką šeimą. Herojus, kilęs iš Palangos, kuri jau po ketvirčio amžiaus „buvo panaši į tikrą lenkų kurortą“⁴². Taigi nuo jūros palangės, nuo kurios matosi langas į pasaulį. Šios

³⁹ *Ibid.*, 43.

⁴⁰ Mokslas Rymo katalikų. In Valančius M. *Raštai*, t. 5. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 425, 429.

⁴¹ Mieželaitis E. *Čia Lietuva*. Vilnius: Vaga, 1978, 95.

⁴² Račkauskas M. *Užrašai. Dvidešimt metų Žemaitijos užkampy*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, 496.

detalės netikėtai įgauna simbolinę prasmę. Paminėtinas ir šios knygos populiarumas: pirmas leidimas – 1869 m., o vėliau ji perleista bene 14 kartų (1873; 1874 (?); 1878; 1882; 1902; 1906; 1907; 1931; 1947; 1965; 1972; 1977; 1996; 2001 m.). Populiariausioje Valančiaus apysakoje žydai atsiduria ne tik tamsiame fone. Pasakojimo pradžioje siuvėjas Juozapas Viskanta ieškodamas klientų negali apsiėti be žydo tarpininko:

Atėjęs į Asteikienės karčiamą, sėdaus ir tariau: „Rendoriau, esmi kriaučius, patark man, kame galiu gauti darbo?“ Atsakė žydas: „Niu, ką aš galiu žinoti?“ Tai išgirdęs, brinkt pamečiau ant stalo jam pusę auksino. Tuokart tarė žydas: „Niu, dabar kas kitas, eik tamsta į Kūlupėnų sodą, ten žmonės Plioterio turtingi, užeik prie Stropaus, gausi ir darbą, ir uždarbį.⁴³

Ir, iš tiesų, žydo patarimas buvo teisingas, siuvėjas darbo gavo. Bet ne už dyką. Pirmą kartą Lietuvos valstietis supažindinamas, kad informacija taip pat gali kainuoti. Kitame epizode apie sergančią mergaitę, kuriai iškvieštas žydas gydytojas nebegali padėti, užuominos apie nuluptą užmokestį nėra⁴⁴. Daug žydų herojus mato Salantų miestelyje, Plungėje, Žarėnuose: „Rodės man tiktai daugiau esant žydų kaip katalikų.“⁴⁵ Bet iškalbingiausias epizodas aprašytas Šaukėnų bažnyčios šventoriuje, belaukiant Bernelių mišiu, būtent Kūčių naktį:

Naktį šventoriuj susiėjo no dešimtis vyriškų į vieną krūvą. Aš pajutau kažį ką čiupnojant mano kišenę, capt už rankos nutvėriau, veiziu – kame nebuves žydas; nieko nelaukdamas, pliaukšt jam per ausį, takš per antrą, tvinkt trečią kartą, žydas benc pavirto. Kiti vyrukai bakš bakš sudavė jam su batų kulnimis, žydas tačiau tylėjo it nebylys, o išsprukęs iš mūsų rankų, pabėgo.⁴⁶

Bet suskamba varpai, spontaniško teisingumo vykdytojai sudarda į bažnyčią ir žydą pamiršta. Belieka prisiminti XIX a. tarp katalikų išplitusias antijudaizmo nuostatas, kad suprastume, kokią simbolinę prasmę turi šis knygelės epizodas. Lemtingąjį vakarą pasirodo neva Jėzų nužudžiusios tautos atstovas. Kodėl Valančiui reikėjo šitokios detalės? Pagal teksto logiką ji perteklinė. Kad kaimo žmogui sustiprintų įspūdį? Beje, 1947 m. pirmajame sovietinės Lietuvos leidinyje žydas virsta „kažį kas“⁴⁷. Tačiau į 1965 m. leidimą žydas sugrįžta⁴⁸, taip pat jis lieka 1972 m. parengtame „Lituanistikos bibliotekos“ dvitomyje⁴⁹. Sovietinėje „Lietuvių literatūros

⁴³ Valančius M. Palangos Juzė. In Valančius M. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 327.

⁴⁴ *Ibid.*, 335.

⁴⁵ *Ibid.*, 345, 357, 361.

⁴⁶ *Ibid.*, 365.

⁴⁷ Valančius M. *Palangos Juzė*. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1947, 40.

⁴⁸ Valančius M. *Palangos Juzė*. Vilnius: Vaga, 1965, 47.

⁴⁹ Valančius M. Palangos Juzė. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 236.

chrestomatijoje“, skirtoje 9 klasės moksleiviams⁵⁰, ir 1960 m. rinkinyje „Motiejus Valančius“⁵¹ šis epizodas praleistas, kaip ir visi daugiau mažiau su religine praktika susiję epizodai, katalikiškos giesmės. Antrą Kalėdų dieną žydai minimi pramogaujant: einamas mišrus ratelis „Žyds degę degutą!“, šokama žydelkėlė⁵². Įdomu, kad aprašydamas Užgavėnės Skapiškio apylinkėse nemini persirengėlių žydų, o tiktai Morę, Giltinę, ožį ir gervę⁵³. Bet Valančiaus herojus pasakodamas apie Žemaitijos miestelius nepamiršta užsiminti, kad: „Žmonių nekatalikų čia nėra. Žydai tiktai visur įviso.“⁵⁴ Žodis *įviso* nebūtinai turi neigiamą atspalvį. Jį randame senuosiuose religiniuose tekstuose, žemaičiai taip pat nevengia tam tikro šmaikštumo, o aukštaičių akimis – kalbos grubumo. Tačiau šiame kontekste žodis turi neigiamą konotaciją, asocijuojasi su įsiveisusiais tarakonais, blusomis ar varlėmis⁵⁵. Juolab kad senuosiuose religiniuose raštuose dažniausiai *įvista* nuodėmės.

Verta kiek sustoti prie giesmių, įterptų į „Palangos Juzę“, kurių siužetai tradicinio antijudaizmo daug nepažeria. Antai giesmėje „Apie šv. Mateušą apaštalą“ šv. Matas taip pristatomas:

Tarp šventųjų Viešpaties skaitom Mateušą,
Kurs ne vieną dievaitį pagonų sukrušo.
Žydų žemėj paaugintas prie mūto sėdėjo,
Pakol Išganytojas ano neužėjo. <...>
Pirmas Evangeliją žydiškai parašė,
Nes kiti katalikai nuo ano prašė.⁵⁶

Tie „kiti katalikai“, be abejo, į krikščionybę atsivertę žydai. Bet Valančius siekia parodyti ne asmenų kilmę, o santykį su Jėzumi. Tačiau giesmėje „Giesmė apie šventą Motiejų apaštalą“ šventojo žudikų kilmė akcentuojama gana ryškiai, einama tradiciniu antijudaistiniu keliu. Kai apaštalas po sėkmingos misijos iš Makedonijos grįžta į gimtinę, jį pasitinka kankinio mirtis:

Sugrįžo į Palestiną,
Nes čia mokyti ketino,
Bet čia tas darbas nevyko,
Žydai dideliai įpyko.
Keli staiga jį apšokę,
Dabar ir kitus primokę,

⁵⁰ *Lietuvių literatūra 9 klasei*. Kaunas: Šviesa, 1968, 222–223.

⁵¹ *Motiejus Valančius*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960, 15–16.

⁵² Valančius M. Palangos Juzė. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 371, 393, 465.

⁵³ *Ibid.*, 395.

⁵⁴ *Ibid.*, 381.

⁵⁵ *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 19. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999, 741.

⁵⁶ Valančius M. Palangos Juzė. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 401, 403.

Su akmenimis šventą mušė,
Tačiau tebebuvo dūšia.
Kad žydai didžiai įnirto,
Su kirviu galvą perkirto
Tuokart jau šventas nebstengė,
Gyvybę savo pabengė.⁵⁷

Valančius, kaip ir to meto bažnytinė tradicija, Kristaus apaštalu žydiškos kilmės nepabrėžia, jie tarsi be tautybės, tik giesmėje, kuria ir baigiama apysaka, pirmųjų krikščionių tautybė ne tokia miglota, būtent giesmėje apie šv. Petronėlę, apaštalo šv. Petro dukrą:

Ta, žemėj žydų pagimdyta
Ir vieros anų išmokyta
Garbino Dievą
Padoriai gyveno, <...>
Kad žydų jau atsižadėjo,
Viešpatį mylėti pradėjo,
Kristų už Dievą tikrą išpažino,
Dabar ir kitas moteriškas ragino,
Kad priimtų krikštą.
Tas darbas ne visai tevyko,
Žydelkos nekurius įpyko,
Todėl šventoji joms neištikėjo –
Drauge su tėvu į Rymą išėjo
Ir tarnavo Dievui.⁵⁸

Bet tam, kad taptum krikščione, turi išsižadėti žydų, t. y. savo tautos. Kas tuomet buvo šv. Petronėlė? Romėnė? Labiausiai tikėtina, kad tokiais subtiliais klausimais XIX a. Lietuvos kaimo žmonės sau galvos nekvaršino. „Dainėje girtuoklio“, savotiškame girtuoklio monologe, labiausiai kaltinama pati degtinė ir geriančiojo silpna valia, pasitenkinama tik keliskart pasirodančiu toponimu, kad

Kad gulėjai kožną dieną
Prie žydo, prie žydo <...>
Kada po stalu gulėjai
Prie žydo, prie žydo.⁵⁹

Bet grįžkime, nuo ko pradėjome – galimybės į santykius su žydais žiūrėti pragmatiškai. Į „Palangos Juzę“ įterptoje „Dainėje“ vaizduojamas sukilimo laikotarpis, joje randame ir tokius posmus:

⁵⁷ *Ibid.*, 445.

⁵⁸ *Ibid.*, 507.

⁵⁹ *Ibid.*, 467.

Kiti per žydus iš Prūsų paraką vežino,
 Tardamys visi nabagai, jog niek to nežino. <...>
 Žydai statė į abazą mums visokius valgius.
 Pištalietas, kulkas, strielbas. O kitiems ir dalgius.⁶⁰

Nežinia, kas dainos autorius? Bet jeigu Valančius įdėjo į savo programinę apysaką būtent šią dainą, tai svarbu siekiant suprasti jo poziciją – juk vyskupaudamas žydų kaip tarpininkų paslaugomis ne kartą pats naudojosi.

Įsigilinus į Valančiaus tekstus nesunkiai galime šifruoti Žemaičių vyskupystės ganytojo liaudžiai siūlomą elgesio normų kodeksą bei veiklos programą. Tarsi susipina trys veiklos linijos: katalikiškos pasaulėžiūros diegimas, raštingumo ir verslumo, alternatyvių veiklos formų skatinimas. Be abejo, dominuoja primygtinis kvietimas kaimo žmogų būti sąmoningu kataliku, siekti, kad visi šeimos nariai mokėtų skaityti (būtų neblogai ir rašyti), efektyviai ūkininkauti, laikytis blaivybės, šeimos papročių ir santarvės. Valančius galvojo ir apie lietuvių tam tikrą emancipaciją, kad prabundanti tauta mokytųsi amatų, t. y. ne tik dalytų žemę vaikams, paverčiant ūkius neefektyviais mažais žemės lopinėliais, o ieškotų kitų būdų pramisti. Tai labai ryški Valančiaus programos dalis. Nors siūloma veiklos niša užimta. Antai „Paaugusių žmonių knygelės“ herojaus Stapono lūpomis ganytojas samprotauja:

Mūsų krašte gan turim artojų, šieno piovejų, bernų ir piemenų kiek reikiant, bet maž tēra amatininkų. Juk šitai mūsų pačių parakvijo vos ne visi kalviai, šiaučiai, kriaučiai, melninkai, dailidės, odininkai vien yra ar vokiečiai, iš Prūsų atsivilkę, ar žydai, ar maskoliai atėjūnai. Mes turim prie jų eiti, melsti, kad mums ką padirbtų, padirbus brangiai užmokėti. O dėl ko tai? Jog patys it mulkia nesugebam to padaryti. Ar ne geriau būtų, kad mūsų pačių žmonės mokėtų tai padirbti, ko reikalaujam? Pinigai mūsų neitų į Prūsus, o paliktų čia pat rankose susiedų?⁶¹

Skamba kaip pirmos verslumo pamokos. Beje, žydai apibūdinti be atėjūno epitetu ar neigiamo atspalvio veiksmažodžio „atsivilko“.

PASAKOJIMAS ANTANO TRETININKO IR BUDRYS IR JO PRIEPUOLIAI

Atsiribojimo nuo *kito* programa netiesiogiai kartojama jau po Valančiaus mirties išleistame rinkinyje „Pasakojimas Antano Tretininko“. Rinkinio tonas apie žydus, kaip ir „Palangos Juzėje“, kiek nuosaikesnis. Istorijoje „Šeškus bajoras“ rutuliojama pražūtinga patirtis su žydu. Taigi Liaudos akalicoje bajoras Kazimieras Šeškus pasistato karčiamą ir ją išnuomoja žydui Maušui. Vardas kone bendrinis. Nuomininkas stengiasi savo ponui įtikti, pelno jo visišką pasitikėjimą.

⁶⁰ *Ibid.*, 491, 493.

⁶¹ Paaugusių žmonių knygelė. Plikbajoris. In Valančius M. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Vaga, 1972, 116.

Bet atėjus metų galui, Maušas atskaitė visą už imtą arielką, – Kazimieras pradėjo per nelaimę gerti. Antrą metų ne vien rendos negavo, bet dar primokėjo Maušui tris dešimtis rublių už imtą arielką. Šeškevyčia pavirto į tikrą girtuoklį.

Negana to. Maušas išmokė jo šeimyną gerti ir vogti. Samdyti berniukai, neturėdami pinigų, naktimis nešė prie jo javus nevėtytus, šieną, linus vos išmintus ir gaudavo nuo jo arielkos. Mergaitės kasė bulves, rovė morkas, rinko kiaušius, kad gautų arielkos. Maušas jas čestavojo. Taip žydas prakuto, bet Kazimieras ir duonos pritrūko.⁶²

Ir nors šeimnininkas du kartus įsitikino, kad Maušas jį skundžia caro žandarams, kaip įmanydamas šantažuoja neva už laikomą draudžiamą spaudą ar tariamai slepiamą žmogžudystę, po linksmy istorijų, per įsisenėjusias ar įkalbėtas skolas nemalonaus nuomininko atsikratyti nesugeba.

Po to danešimo Kazimieras norėjo išvartyti Maušą iš karčiamos, bet tas atsakė: „Niu, ką nori mane išginti, užmokėk man keturis šimtus rublių.“ Šis klausė: „Už ką?“ Žydas: „Už tą, kad važinėjais reikaluose pono, išleidžiau nemaž pinigų: pakol neužmokėsi, neisiu iš karčiamos.“ Ponas lėtas ir nutilo.⁶³

Bet paūgėja Kazimiero sūnus Justinas, per kurio paveikslą Valančius pateikia alternatyvią elgsenos su žydais paradigmą.

Kitą kartą, jam krūme gyvulius beganant, atėjo žydas ir tarė: „Kieno tie gyvuliai?“ Justinas atsakė: „Tėvelio.“ Žydas: „O tu kieno esi?“ Šis atsakė: „Motinėlės.“ Žydas: „Kame jūs gyvenat, aš noriu bergždinę pirkti?“ Šis: „Gyvenam ant žemės.“ Žydas regėdamas vieną vaiką tesant, nurišo nuo savo pilvo virvę, užnėrė karvei už ragų ir vedė. Sušuko Justinas: „Ką dirbi, juk ne tavo karvė!“ Žydas: „Niu, aš pirkisiu.“ Vaikas, mokėdamas akmenėlius iš svilksnės mėčioti, įdėjo į svilksnę akmenėlį ir drožė žydui į pat nugarkaulį. Vaikas, jo nebveizėdamas, savo bandą pavarė toliau. Vakarą parginęs nė žodžio nesakė apie savo priepuolį su žydu. Paskiau žmonės atrado miške žydą nebyvą bepūnantį, o niekas negalėjo žinoti, kodėl numirė.⁶⁴

Savo šmaikštumu, gebėjimu konspiratyviai kalbėti, – ko mokė Valančius ir suaugusiuosius savo politinėse brošiūrose, – Justinas primena guvųjį Vincę iš „Vaikų knygelės“. Situacijos aprašymas sukelia asociacijas apie Dovydo kovą su Galijotu, kai šis su mėtykle taikliu šūviu paprastu upelio akmenėliu užmušė bukagalvį milžiną Galijotą. Ši kova turi ir simbolinę prasmę: neva „silpnas“ gėris visada nugali bukagalvį „stiprų“ blogį. Valančius vertė Dovydo psalmes, o įžangoje rašė apie Dovydą⁶⁵. Jokio moralo Valančius neprideda skaitančiajam ir taip turėjo būti aišku, kad vaikas tegynė savo šeimos turtą, užmušti nenorėjo, netyčia viskas gavosi. Taigi toliau tęsiama jaunojo Justino gyvenimo linija. Palaidojęs tėvą girtuoklį perima ūkį.

⁶² Pasakojimas Antano Tretininko. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 633.

⁶³ *Ibid.*, 635.

⁶⁴ *Ibid.*, 637.

⁶⁵ Gyvenimas šv. Dovydo, karaliaus žydų ir pranašo. In Valančius M. *Raštai*, t. 4. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, 11–25.

Atsiranda siužetas su girtuokliauti linkusia samdine Mare, kuri jaunojo šeimininko subarta, įskundžia jį tam pačiam Maušui, kurio taip ir nesugebėjo atsikratyti Kazimieras. Nepraleidžia Valančius ir čia progos instrukuoti savo žemaičius, kaip reikia akylai saugotis nuo skundikų.

Justinas, kaip pramokytas, gavo kažį kame žemaitiškas mažas knygeles, parašytas apie dalykus anos gadynės, ir balsu skaitė. Išgirdusi tai, Marė, samdyta mergelė, naktį nuėjo prie Maušo ir sakė: „Mūsų ponaitis turi knygeles, vyresnybei priešingas.“ Sugrįžo vėlai jau apgirtė ir atgulė greta Petronėlės, savo draugės. Ta klausė: „Kame buvai?“ Ši atsakė: „Buvau prie mūsų Maušo.“ – „Ką ten dirbai?“ Ši: „Et, norėjau pasakyti.“ Tarė Petronėlė: „Ką tokį pasakyti?“ – „Kad ponaitis turi knygeles.“ Petronėlė: „Nu ką, ir pasakei?“ Ši: „Pasakiau, tiktai, meldžiamoji, neišsitark kam norint. Justinas aną dieną pabarė mane už tinginį, atgėžiau apmaudą.“ Tai pasakiusi, užmigo.⁶⁶

Aišku, pilietišškai susipratusi Petronėlė viską papasakoja Justinui, šis knygeles paslepia. Nepraleidžia Valančius progos į žandaro lūpas įterpti savo paties komentaro:

Vienas žandaras, žinodamas Marę danešus, drožė anai per ausį ir tarė: „Oi, prakeikti jūs, žemaičiai, meldžiatės, spaviedojatės, tačiau nėnkokios meilės artimo neturite! Niekas tarp jūsų negali nė pabezdėti, kad mums nepraneštumėt! Ar mes to reikalaujam? Už stiklą arielkos parduodat brolius savo! Oi, jūs katalikai, kaip šunys pasalūs: veizit tiktai, kaip įkąsti kitus. Žydai, totoriai apgina savus, tyli, o jūs neklausiami sakot. Tu, Mare, darodyk dabar, ką danešei, jei nedarodysi, uždarysiu tave kalinyj!“ Taip ir padarė. Nuvedęs į Krekenavą, laikė dvi nedėli uždarytą. Paskiau niekas jos nebsamdė, sako Baisogalos parakvijoje gavus vietą.

Justinas, nebįmanydamas, kaip Maušu atsikratyti, nakčia pagal geru vėju pats uždegė karčiamą. Išspruko Maušalis su savo veisle, bet blakės, blusos ir prusokai, pas žydus išperėti, sudegė vargšai. <...> Nelaimingas žmogus, kurs žydu ištikti!

Justinas žydo, kaipu ylos, į šoną duriančios, nebtekęs, atilsėjo. Šeimyną, vogti ir gerti per žydą išmokyta, metams pasibengus, atstatė, pasamdė iš tolo su visu gerą, išmokėjo skolas tėvo savo ir vedė gražią bajoraitę, su kuria padoriai meilė ir vienybė gyvena.⁶⁷

Kaip matome, pasakojimas „Šeškus bajoras“ yra paradigmintis. Tik naujoji karta pajėgi atsikratyti priklausomybės nuo alkoholio ir juos išnaudojančių žydų. Kad „Šeškus bajoras“ nėra atsitiktinis, galime įsitikinti visai primirštu Valančiaus tekstu „Budrys ir jo priepuoliai“, kurį iš rankraščio 1889 m. kaip kalbos pavyzdį paskelbė kalbininkas Eduardas Volteris kartu su pasaka „Bičiuliai“. Beje, įtraukti „Budrį ir jo priepuolius“ į 1972 m. raštų dvitomį nedrįsta. Pasakojime kaip nė viename lietuviškai parašytame tekste išsakyta baimė, kad iš miestelių žydai išstums visus krikščionis. Iš esmės tai pirmoji lietuviška „Žydų klausimo“ versija. Ką daryti su sparčiai gausėjančia ir gana skurdžia žydų populiacija? Kelintais metais Valančius rašė šį

⁶⁶ Pasakojimas Antano Tretininko. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 641.

⁶⁷ *Ibid.*, 641.

tekstą, mes nežinome. Labiau tikėtina, kad vėlai. Aišku, šio teksto įtaka formuojant lietuvišką tapatybę minimali, bet jis svarbus, nes patvirtina, kad Valančiaus formuojamos nuostatos žydų atžvilgiu nėra atsitiktinės. Veiksmas vyksta Kartenos miestelyje. Pasakojimą autorius pradeda labai niūriai:

Pakolei Kartena buvo po išmintingu milysta Plioteriu, Šateikių ponu, nei valsčiui nubuvo žydo. Norėjo sūnūs Abraomo įkišti čia barzdas savo, aišku, ponui neleidžiant, niekaip negalėjo. Bet metuose 1861 žmonėms liuosais tapus, atėjo žydams linksmas pavasaris. Įgulė tuojau į karčiamą, paskiau įsigrūdo į namus žmonių miestelyje gyvenančių, o dar paskiau ir į sodas. Nebužilgo neblisks Kartenoj nė vieno gyventojto kataliko, ir bus žydų miestelis, kaip kiti Žemaičių krašto miestai.

Bet ką sakysi, skaitytojau, kaip tai gali atsitikti? Kur dings žmonės, savo gyvenimus pradę? Ant to atsakau: žmonės eis pirma į kampininkus, arba įnamius, buvusieji gaspardoriai paliks žydų bernais, seniai per girtybę išmirs ir eis ubagais, jauni eis į akrūtus, o žydai paliks pilnais ponais.

Bet sakysi, gal to nebus, kodėl taip negerai dėl žmonių pranašauji? Nejaugi katalikai proto pritrūko? Atsakau: taip jiems pranašauju iš datyrimo. Juk taip žydai ištrėmė katalikus iš Plungės, iš Varnių, iš Tauragės ir taip toliau. Žmonės vos pakraščiuose užsitvėrė, o viduj pačias gerąsias vietas užėmė žydai. Niekio netrukus ir pakraščiuose žmonės nebters, nes žydai vinsta kaip utėlės kailiniuose pavargėlio, iš kurių jų niekas nebiškrapštyt. Reikia žinoti, jogiai niekas taip nesugeba artojų apgauti, taip guviai viską nuo jų išvilioti, kaip žydas su arielkos butelka prie jų atėjęs. Kožnas ūkininkas vieną antrą stiklalį brauškęs tarsi veltui išgėręs sako: „Geras žydelis, reikia tą padaryti, ko jis prašo.“ Noriu čia apsaityti, kad žydas apgavo vieną sodos ūkininką, kurs per nelaimę žydu neatsikratė.⁶⁸

Ir nuosekliai papasakojamas *tikras* atsitikimas, kaip ūkininkai Jonas ir Barbora Budriai Kartenoje savo namų dalį išnuomoja atgrasios išvaizdos žydui Joskei arba Joseliui, kuriuose, aišku, jis įkuria smuklę. Aišku, žydas apsukrus, moka jauniems šeiminkams įsiteikti. Joną sugeba paversti alkoholiku, kuris visiškai degradavęs praranda ir gerąjį trobos galą, ir visus namus. Jo vyresnįjį sūnų Petriuką žydas sugundo verstis kontrabanda, nors pats jį skundžia žandarams, taip tikėdamas juo atsikratysiąs. Baigiasi istorija tuo, kad Petriukas galiausiai atsiduria kalėjime, senasis Budrys nuo alkoholio miršta, o jo žmona su dviem mažais vaikais, už vyro skolas Joskės išmesta iš kadais savo namų, išeina ubagauti. Moralas aiškus – neįsileiskite žydų į savo namus, nenuomokite, nekurpkite jokių sandorių su žydais. Tai generalinė Valančiaus pasakojimo mintis, iš aštuonių programinių punktų. Pasakojimas ir baigiamas liūdnu moralu:

Taip Joskė guviai pražudė Budrius. Už tikro tokia eile pražudys žydai ne vieną karteniškį, įleidžiantį žydus į namus savo. Kas jiems kaltas, kada, turėdami gyvenimus, neturi proto.⁶⁹

⁶⁸ Budrys ir jo prieuoliai. In Valančius M. *Raštai*, t. 1. Vilnius: Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 659, 661.

⁶⁹ *Ibid.*, 669.

Nepraleidžiama progos įkasti žydams ir vaikams skirtame rinkinyje „Vaikų knygelė“, taip pat leistoje nekart: 1868; 1891; 1905; 1907; 1918; 1928; 1931; 1952 m. (išleista JAV) ir minėtuose naujausiuose akademinuose rinkiniuose. Neigiamai žydai vaizduoti „Pasakojime Antano Tretininko“ ir „Žemaičių vyskupystės istorijoje“. Užuominų, nukreiptų prieš žydus, yra ir Valančiaus pirmame, antrame ir penktame blaivybės laiške paprastiesiems žmonėms bei blaivybės laiškuose Butkiškės bei Kupiškio parapijoms, antrame blaivybės laiške dvarininkams. Bet jų beveik nėra Valančiaus savotiškuose dienoraščiuose – „Namų užrašuose“, prie kurių dar grįšime.

KODĖL VALANČIAUS GROŽINĖS LITERATŪROS TEKSTUOSE AKIVAIZDUS NUSISTATYMAS PRIEŠ ŽYDUS?

Priešiškumo žydams apstu – tai ir tradicinis liaudyje populiarus jų demonizavimas, keliantis šiurpias asociacijas apie Jėzaus nukankinimą. Neabejotina, jog ta patirtis atėjusi iš Valančiaus vaikystės. Štai fragmentas iš rinkinio „Pasakojimas Antano Tretininko“:

Buvo grinčioj su aliejum maliavotas abrozas viešpaties Jėzaus, o tame išrašytas biaurus žydas. Kad Marikė, trylika metų jau turėdama, vieną kartą didžiai supyko, tarnaujanti mergelė Nastė tarė: „Ar matai, Marele, šį žydą: plaukai parėžę it kiaulės šeriai, akys plačios it torielkos, vambros storos it pavalkai, nosis pakumpusi it vanago, dantys ilgi it vilko – ič tokia tu dabar esi!“⁷⁰

XIX a. pabaigos tautiškai susipratę inteligentai dar ilgai atsimins ganytojo laikų palyginimą, kad karčiamos lyg velnio koplyčios, t. y. leidžiant tautiečiams susiprasti, jog velniai ir yra žydai. Bent taip buvo įprasta liaudies primityvistinėje dailėje vaizduoti Viešpaties žudikus: didokos kumpos nosys, ryškūs antakiai, išsprogsios akys, plačios lūpos. Net romėnų karių veidai įgydavo „žydiškų“ bruožų. Tautosakoje kipšai panašūs į žydus ar vokietukus. Valančiui belieka sekti liaudiškąją tradiciją:

Reikia žinoti ir tai, jogei visi žydai velniams tame dalyke padeda, o kartais tie juoba dar geba pagundinti žmones, nekaip patys kipšai, nes piktos dvasios į namus arielkos neneša neigi duoda ant bargos, o žydai visa tai daro.⁷¹

Naivi nuostata, kad žydai yra visokio blogio neišsemiamas šaltinis, prasiveržia net pirmuosiuose Valančiaus tekstuose.

⁷⁰ Nedora Marė; Pasakojimas Antano Tretininko. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 567.

⁷¹ Vaikų knygelė. Dievobaimingas vaikelis. In Valančius M. *Ibid.*, 92.

Kručauti (vagiliauti – V. T.) išmokė žemaičius žydai: taipogi nėra mažne nė vienos vagystės, prie kurios barzdočiai nepriderėtų.⁷²

Tai nereiškia, kad Valančiaus tekstuose vyrauja vien antisemitiški motyvai. Žydai įprasti valstietiškos kasdienybės dalyviai: jie ir miestelių prekyvietėse bei karčiamose, ir kaimuose bei miesteliuose. Iš esmės Valančius vaizduoja žydus, juos vertina pastabaus, pragmatiško valstiečio akimis. Lietuviuvi valstiečiui žydas yra tiesiog žydas: „susimušė žmogus su žydu“⁷³, „į jo laidotuves suvažiavo daug kunigų, žmonių ir žydų“⁷⁴, „tas brošiūras paprastai atnešdavo žydai ir žmonės, kurie užsiima kontrabanda“⁷⁵. Toks požiūris Lietuvos kaime vyravo dar ilgai, kone iki Antrojo pasaulinio karo. Prisiminkime vaizdingą Igno Končiaus aprašymą „Kromelį nešti“⁷⁶. Valstiečių akimis žmonės yra tik tie, kurie turi žemės ir ją dirba. Valančius sugebėjo genialiai persikūnyti į kaimiečio pasaulėjautą, jo mąstymo būdą. Aki vaizdu, kad Valančiui žydai labiausiai užkliūva dėl karčiamų, kurias taip pamėgę buvo jo žemaičiai. Pačius aštriausius žodžius apie žydus vyskupas parašys 1868 m., praėjus ketveriems metams, kai generalgubernatorius Muravjovas uždraudė blaivybės sąjūdį, dar vis jausdamas akcijos sužlugdymo kartėlį. Prie to manė prisidėjęs ir žydus, ypač dėl apsukraus įtikinėjimo pamiršti blaivybės priesaiką. Netgi prieš mirtį rašytame testamente to nepamiršo (paskelbtas 1894 m.). Švelniai kreipdamasis į savo ganomuosius kaip į „malones mano aveles“ vyskupas prisimena:

Matydamas tai Jusų duszių neprietėlius – velnias voz nepatrako. Sukėlė priesz manę žydus ir visokius virszininkus. Žydai pagalaus davinėjo man didžius pinigus, bile tiktai įsakyczio kunigams nebeszaukti ant girtuklų. Atmecziau pinigus ir tariau Jus iszturėsiant visas antpultis, bet apsirikau, nes daug isz Jusų panėkinūšis valą Vieszpaties Dievo, paklausėte velnio ir jo draugų.⁷⁷

Vėliau testamentu užuomina apie Valančiui žydų siūlomą kyšį, kad atsisakytų blaivyti Lietuvos visuomenę, dar maitino ne vieną antisemitinę akciją⁷⁸. Nors poetas Kazys Binkis Valančiaus mirties 60-mečiui skirtoje brošiūroje, cituodamas ganytojo testamentą ir laiškus tikintiesiems, santykių su žydais nesureikšmina⁷⁹.

Įtampos tarp blaivybės šalininkų ir smuklių savininkų žydų būta išties didelės, jeigu net liberalių pažiūrų istorikas Augustinas Janulaitis, parašęs pirmą Lietuvos žydų istoriją lietuvių kalba, pripažįsta, jog „visų didžiausi blaivybės priešai buvo

⁷² Žemaičių vyskupystė. In Valančius M. Raštai, t. 2. Vilnius: Vaga, 1972, 395.

⁷³ Guvus Vencė. Vaikų knygelė. In Valančius M. Raštai, t. 1. Vilnius, 1972, 71.

⁷⁴ Valančius M. Žemaičių vyskupystė. In Valančius M. Raštai, t. 2, 277.

⁷⁵ Valančius M. *Pastabos pačiam sau*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, 93.

⁷⁶ Končius I. *Mano eitasis kelias*, t. 1. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001, 196–198.

⁷⁷ *Žemaičių praeitis*, t. 1. Vilnius: Mokslas, 1990, 138.

⁷⁸ Blynas Z. *Ibid.*, 71, 75.

⁷⁹ Binkis K. *Motiejus Valančius*. Kaunas: autoriaus leidinys, 1935, 37.

žydai, nes užsidarius smuklėms neturėtų kuo besiversti, turėtų kraustyti į miestus ir miestelius, o ir ten sunki padėtis.“⁸⁰

POPULIARIEJI ŠVENTŪJŲ GYVENIMAI – ŽYVATAI ŠVENTŪJŲ IR GYVENIMAI
ŠVENTŪJŲ DIEVO

Pasak Vytauto Vanago, „Žyvatai šventųjų“, pasirodę Vilniuje 1858 m., o 1861 m. perleisti. Vėliau (1878, 1881 ir 1883 m.) perleisti Tilžėje, o 1901 m. Amerikoje. Minimi dar bent trys ne iki galo identifikuoti leidimai⁸¹. „Žyvatuose šventųjų“ žydai minimi dažnai, nes ir šventųjų gyvenamoji erdvė neretai esti Palestina ar Mažosios Azijos, Sirijos žemės, vietos, kuriose buvo išsibarsčiusi žydų diaspora, kur ir plito krikščionybė. Kaip jau ne vienas tyrinėtojas akcentavo, Valančius savo hagiografiniuose tekstuose naudojosi ne vienu šaltiniu, tik juos įvilko į žemaitišką rūbą, įvedė savo moralinius pagraudenimus, aktualius priminimus, kad nedera būti skundiku, verta mirti už savo tikėjimą. Visus krikščionis vadina tik katalikais, bet XIX a. Lietuvos valstiečio neturėjo stebinti, tarkim, pasakojimas apie IV a. įvykius, vaizduojančius priešpriešą tarp žydų ir katalikų. Beje, Izraelį Valančius vadina Žydų žeme⁸², tik kartais – Šventąja žeme, dar rečiau – Palestina. Žydus knygoje mini 13 kartų, t. y. palyginti nedaug. Antai „Šv. Andriejus gimė Žydų žemėj, šalyj, vadinamoj Galilėja“⁸³. O Graikijos miesto valdytojas Egėjas, pats šv. Andriejaus raginamas atsiversti į krikščionybę, taip jam atšauna: „Atsakė Egėjas: „Kas iš to, jog Jėzus sakės žmonėms gera darąs, o vienok žydai jį prie kryžiaus prikale?“⁸⁴ Aišku, Egėjas galiausiai apaštalą po kankinimų nužudo. Bet Valančius pasako, kad „<...> šv. apaštalą nedori stabmeldžiai nugalabijo <...>“⁸⁵. Pasakodamas apie šv. Ignacą Lajolą nepamiršta pasakyti, kad be kitų darbų „šv. Ignacijus įsteigė Ryme namus dėl perkrikštų žydų <...>“⁸⁶. Šv. Jokūbo mažesniojo apaštalo gyvenime žydai minimi ir teigiamai, ir neigiamai – „nedori žydai“⁸⁷. Pasaulietiniuose kūriniuose Valančius pastebi skurdžių žydų įvaizdį, randamą šv. Juozapo gyvenimo aprašyme: „Oi, kaip daug yra ir šiandien ponų, kurių senoliai buvo plikiais, muzikėliais arba

⁸⁰ Janulaitis A. *Žydai Lietuvoje*. Kaunas: išleido A. Janulaitis, 1923, 166.

⁸¹ Valančius M. *Raštai*, t. 2. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 777.

⁸² *Žyvatai šventųjų*. In Valančius M. *Raštai*, t. 2. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 105, 127, 151, 155, 189, 209, 219.

⁸³ *Ibid.*, 105.

⁸⁴ *Ibid.*, 107.

⁸⁵ *Ibid.*, 109.

⁸⁶ *Ibid.*, 123.

⁸⁷ *Ibid.*, 131.

valkačiomis žydais.⁸⁸ Taigi žydai čia valkatos. Pasakodamas Marijos Magdalenos istoriją Valančius pabrėžia, jog „Kristui į dangų įžengus, kad žydai užniko katalikus persekioti, ir Mortai su Marija Magdalena neperleido“⁸⁹.

Šv. Motiejų nužudo ne nedori žmonės, o žydai⁹⁰. Bet priešprieša gana aiški – šv. Morkaus gyvenimo aprašymas pradedamas būtent nuo kilmės: „Morkus gimė žydu; jau paaugęs įtikėjo Kristų ir paliko kataliku.“⁹¹ T. y. kaip ir anksčiau užsiminta – žydas, atsivertęs į krikščionybę, negali laikyti savęs žydu. Beje, tokio požiūrio žydai ortodoksai Izraelyje laikosi iki šių dienų. Nepamiršta Valančius priminti ir šv. Povilo kilmę:

Į saulėtekį Turkų žemėj yra miestas, vadinamas Tarsas, kuriame tėvai žydai pagimdę sūnų praminė Sauliumi. Vaikelį tą, Tarse išmokę visokių žydiškų ir graikiškų mokslų, nusiuntė dar į Jeruzolimą, idant ten nuo garsingo rabino Gamalielio dar daugiau ko išmoktų.⁹²

Šv. Povilas daugiausia reikalų turi su žydais. Šv. Steponas, buvęs žydų bendruomenės narys, taip pat aprašomas kaip veikiantis tarp žydų, „nedori žydai“⁹³ jį ir užmuša. Štai kaip Valančius aprašo šv. Stepono, pirmojo krikščionių kankinio, mirtį:

<...> šv. diakonas prabilo, o ilgai kalbėjęs tarė: „Neverti esate klausyti paslapčių vieiros katalikų, nes atgalybė jūsų pareina nuo giminės lig giminės. Pasakykit man, kurio iš pranašų nepersekioto tėvai jūsų? Kurs apskatinėjęs apie ateinantį Mesijošių nuo jūsų rankų išliko? Argi ne kožną užmušėt? Jūs gavot provą nuo Dievo, bet tos nepildote“. O bendmas kalbą sušuko: „Šitai regiu dangų atvertą ir Kristų Jėzų sėdintį prie dešinės Dievo!“ Išgirdę tuos žodžius, žydai užkišo savo ausis, apšokę šv. Steponą tuoju vilko laukan iš miesto, o išvilkę mušė jį akmenimis. Jau arti smerčio būdamas, šventasis meldė už žydus ir sušuko: „Viešpatie, nepaskaityk jiems už kaltybę“. Tai ištaręs, numirė. Nedori žydai, užmušę nekaltą šv. Steponą, šalin paėjo, o dievobaimingi katalikai palaidojo dailiai jo kūną ir apraudojo.⁹⁴

Čia labai svarbus akcentas – išgirdę šv. Steponą liudijant Jėzų užsikiša ausis, t. y. priminama, kad jie atmetė Jėzų.

Kur kas dažniau žydai minimi kitoje knygoje apie šventųjų gyvenimus, t. y. „Gyvenimai šventųjų Dievo“. Čia Valančius vartoja net posakius, susijusius su žydais:

⁸⁸ *Ibid.*, 153.

⁸⁹ *Ibid.*, 201.

⁹⁰ *Ibid.*, 219.

⁹¹ *Ibid.*, 211.

⁹² *Ibid.*, 241.

⁹³ *Ibid.*, 275.

⁹⁴ *Ibid.*

„Ponai it žydai pirštus surėmę į kaktas savo mislijo <...>“⁹⁵. „<...> O mučelniku, apsvilusu it žydų ožkos žiemą, tačiau gyvu paliko.“⁹⁶ „Ką regėdami, pagonys nairės it žydai nuo kataliko apgauti.“⁹⁷ „Žalnieriai, sugrobę mergelę, tuojau kaukšt kaukšt ir prikale it žydai Kristų Jėzų prie kryžiaus.“⁹⁸ „<...> pradėjo it žydai į jomarką būriais prie anųdviejų eiti.“⁹⁹

Panašių posakių randame ir „Gyvenime Švenčiausios Marijos Panos“. Epizode apie Judą Iskarijotą: „<...> nes kas yra dėl žydo už pinigų smailėsiu daiktu?“¹⁰⁰ Lygiai taip pat minima Žydų žemė¹⁰¹. Kartais Valančius pavadina „Palestinoje, arba Žydų žemėj, buvo miestas, vadinamas Biblos <...>“¹⁰². Tik kartą Izraelio žemę Valančius įvardija Palestina¹⁰³. Kai kur nurodoma ir žydiška kilmė (Gyvenimas švento Tomotiejaus, mokytinio šv. Povilo apaštalo): „<...> motina buvo žydelka, vardu Eunicė“¹⁰⁴. Šv. Andriejaus Babolės gyvenime nepraleidžia progos paminėti, kad kazokams teriojant Ukrainos ir Gudijos žemes žydai tarsi stojosi jų pusėje, nors būta priešingai. „Čia įkišo liežuvį žydai su burliokais tarydami: „Sodoj Peredila arba Mogilna yra jezavitas Andriejus Babolė, kurs daugel žmonių į katalikus pervertė.“¹⁰⁵

Skundžia, laikosi pasyviai: „Žydai su burliokais stebėjos darbams kazokų, tačiau neperiškadijo.“¹⁰⁶ Atkreiptinas dėmesys, kad žydai gretinami su burliokais, t. y. rusais, atsiduria priešų pusėje. Gyvenime šv. Vaitiekaus charakterizuodamas netikusius čekų katalikus, be ilgoko jų nedorybių sąrašo, prideda ir tai, kad šie „vaikus pardavinėjo žydams“¹⁰⁷. Kaip ir „Žyvatuose šventųjų“, taip ir „Gyvenimuose šventųjų Dievo“ Izraelį Valančius vadina „Žydų žeme“¹⁰⁸. Neišvengiamai žydus Valančius vaizduoja aprašydamas šventuosius, kurie gyveno vietose, kur buvo ir žydų diaspora. Antai gyvenime šv. Polikarpo pažymima, jog „kaip visur taip ir Smirnoj katalikus varginant, pagonys su žydais krokė: „Ieškokit nedoro Polikarpo, užmuškite jį greičiau, jis yra mokytojų krikščionių, jo nebtikus pragaiš katalikai!“¹⁰⁹

⁹⁵ Valančius M. Gyvenimai šventųjų Dievo. In Valančius M. *Raštai*, t. 2, 315.

⁹⁶ *Ibid.*, 515.

⁹⁷ *Ibid.*, 525.

⁹⁸ *Ibid.*, 533.

⁹⁹ *Ibid.*, 599.

¹⁰⁰ Gyvenimas Švenčiausios Marijos Panos. In Valančius M. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 267.

¹⁰¹ Gyvenimai šventųjų Dievo. In Valančius M. *Raštai*, t. 2, 571, 669.

¹⁰² *Ibid.*, 577.

¹⁰³ *Ibid.*, 719.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 571.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 369.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 371.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 379.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 393.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 483.

Antai, teisiant Polikarpą ir grasinant jį sudeginti, žydai to reikalauja kuo entuziastingiausiai, jo net lavonas žydų prašymu sudeginamas¹¹⁰. Epizodas labai niūrus. Nejaukiomis spalvomis nušviečiamas ir šv. Makarijaus susidūrimas su žydais. Palikdamas Antiochiją šventasis keliauja į Žydų žemę, pakeliui pamokslauja.

Kelionėj <...> sakė pamokslus, steigęs netikėlius saracėnus, turkus ir žydus į katalikus atversti. Bet tas darbas ne visai tesiklojo: išžyinti it širšūnai žydai, apstoję aną it kiaulės šunį, vienu balsu šaukė: „Nu kas tu esi? Ko nor? Tu, sudžiūvęs ilgnosi, ką čia tauziji, lai tave sausis apninka, tegul tave nelaimė pagauna, eik laukan iš mūsų miesto!“ Šiam to beklausant ir be pertrūkio raginant, kad į Kristų tikėtų, sušoko barzdylos, nutraukė nuo suolo, ant kurio pasilipęs pamokslą sakė, ir baisiai sumušė. Tuo dar nekakindamos, liepė viską sakytą atšaukti. Kad neklausė, įkišo šventą su visais jo draugais į tamsų kalinį ir prislėgė su karštais akmenimis.

Šv. Makarijui vaitojant, pasirodė aniolas, kurs tarė: „Neįsipilk, veikia praslinks nelaimė“. Kaipogi beregint kalinys prašvito, bimt nukrito gelžiniai nuo rankų ir kojų šventojo, atsiradė durys, o šv. Makarijus su draugias linksmas laukan išėjo. Regėdami tai, Saracėnai susizgribo, gailėjosi žudę tarnus Dievo, pasisakė tikintys į Jėzų Kristų ir meldė krikšto. Šventasis džiaugdamas juos apkrikštijo ir juoba pramokė vieros. Žydų tačiau maž kas įtikėjo, nes neverti buvo karalystės dangaus.¹¹¹

Taigi Valančius primena, kad šventieji siekia žydus atversti. Gyvenime šventojo Justino vyskupas priduria, jog „šv. Justinas parašė dar kitas knygas, per kurias norėjo priversti, kad žydai į Kristų įtikėtų“¹¹². Šventoji Paula šv. Jeronimo paveikta išmoksta žydiškai, išmoko kalbos ir dukrą¹¹³.

Neturėtų susidaryti vaizdas, kad Valančiaus šventųjų gyvenimuose tik žydai yra kone vaikščiojantis blogis. Gan plačiame šv. Bazilijaus Didžiojo gyvenimo aprašyme finalinė scena kaip tik baigiama garsaus žydų kilmės gydytojo atsivertimu į krikščionybę. Mat šventasis pažadėjęs priešingai gydytojo išvadoms nemirti tol, kol šis neatsiversiąs. Taip ir įvykė¹¹⁴. Pamini ir šv. Simeono Stulpininko įtaigumą: „Daugybė žydų, izmailitų ir pagonų ėjo pas šv. Simeoną, klausinėjo pamokslų ir į katalikus virto.“¹¹⁵

¹¹⁰ *Ibid.*, 487.

¹¹¹ *Ibid.*, 669.

¹¹² *Ibid.*, 555.

¹¹³ *Ibid.*, 723.

¹¹⁴ *Ibid.*, 607.

¹¹⁵ *Ibid.*, 635.

KITI PASTORACINIAI RAŠTAI

ISTORIJA ŠVENTA SENOJO ĮSTATYMO

„Istorija šventa senojo įstatymo“ pasakoja apie žydų tautą, jos buvo bent penki leidimai: 1852, 1855, 1858, 1860, 1875 m. Senojo Testamento realijomis epizodiškai rašė poetai Dionizas Poška (1764–1830) ir Simonas Stanevičius (1799–1818). Pasakojimo pradžioje iki Juozapo Egipte istorijos Valančius tarsi vengia užsiminti, kad istorija bent nuo Abraomo susijusi su žydų tauta. Tik iš konteksto sužinome, jog Juozapas yra žydas¹¹⁶. Valančiaus tekste žydai aktyviai veikti pradeda tik Egipto nelaisvėje. Verta pacituoti vieną epizodą:

Žydai geroj duonoj labai įviso. Egipto vyresnybė, pabūgusi daugybės žydų, pradėjo juos dideliai spausti, pagaliau liepė visus gemančius žydaičius smaugyti.¹¹⁷

Ir toliau pasakojama Mozės istorija, kuri Valančiaus tekste dėstoma kaip žydų tautos santykių su Dievu istorija. Valančius ir čia nuosekliai Izraelio žemę vadina Žydų žeme¹¹⁸, net Izraeliu¹¹⁹. Žydes Valančius vadina pagal žemaitišką tradiciją – žydelkomis¹²⁰, o žydų jaunuolius – žydukais¹²¹. Knyga baigiama, kai ateina karalius Erodas, tad Kristus kaip Mesijo klausimas lieka kitoms knygoms. Tačiau pabrėžtina, kad tiek Valančiaus, tiek kitų autorių, pasakojančių Senojo Testamento istoriją, knygose žydai nelaikomi svetimais ar *kitais*.

GYVENIMAS ŠVENČIAUSIOS MARIJOS PANOS

Tai populiariausia Valančiaus pastoracinė knyga (1874), būta net 11 leidimų¹²². Tekstas mus iškart nukelia į Žydų žemę¹²³. Veiksmas rutuliojasi krikščionims gerai žinomose Betliejaus, Nazareto, Jeruzalės, Hebrono, Gazos vietovėse, prie Jordano upės. Beje, Jeruzalė vadinama didžiausiu žydų miestu¹²⁴. Kuriama jaukios atmosferos nuotaika. Marija su Juozapu gali pavesti „namelius savo išmintingam žydui“¹²⁵. Įdomu, kad Valančius nevensgia aprašyti Jėzaus apipjaustymo scenos. Tam reikalui

¹¹⁶ Istorija šventa Senojo Įstatymo. In Valančius M. *Raštai*, t. 3. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 49.

¹¹⁷ *Ibid.*, 55, 57.

¹¹⁸ *Ibid.*, 83, 89, 93, 99, 133, 137, 139.

¹¹⁹ Gyvenimas Švenčiausios Marijos Panos. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 233.

¹²⁰ *Ibid.*, 89, 113, 159, 161, 189, 221, 229, 241.

¹²¹ *Ibid.*, 261.

¹²² *Ibid.*, 986.

¹²³ *Ibid.*, 159.

¹²⁴ *Ibid.*, 231.

¹²⁵ *Ibid.*, 21.

„pakvietė žydų kunigą arba rabiną“. Apie apipjaustymą užsimenama ir knygoje „Apie brostvas įstatymais trečiojo zakono šv. Dominyko“ Škaplieriaus Brangiausio kraujo Kristaus Jėzaus Karunkos pirmojoje paslapyje.

Mylimiausias mūsų Išganytojau Jėzau, kurs pirmą kartą brangiausią kraują savo ištekinai ašmoj dienos po užgimimo, kada, pildydamas įstatymą Maižešiaus, buvai apipjaustytu.¹²⁶

Šventas Juozapas rodomas ir kaip sąžiningas religines priedermes atliekantis judėjas: „Šv. Jūzupas, kaip geras izraelitas, paprastai tris kartus metų būvy keliaudamas, nešė apieras už visą savo giminę.“¹²⁷ Jis ir palaidojamas pagal judėjų papročius:

Švenčiausia Panelė pati apvilko kūną šv. Jūzapo su išilginiais marškiniais ir tuojau pagal žydų paprotį be kokios budynės palaidodino. Kūną nešant, pati ėjo verkdamą paskui ir užkasino kapuose Nazareto.¹²⁸

Trijų Karalių epizode (43 skyrius) Valančius nepamiršta užsiminti, kad žydai tarsi nesuprato užgimus Mesiją.

Pajudino tuos karalius Viešpats Dievas dėl užgėdijimo žydų.

Visa pasaulė tuokart laukė Mesijošiaus, žydai tarsi ypatingai jo geidavo; tuo tarpu paskydus obylai, reiškiančiai jau jį Betliejui užgimus, piemenims stebuklus regėtus skelbiant, nė vienas žydų didžiūnas nesiskubino jo ieškoti, nerado ir nepasikloniojo.

Atvedė Viešpats tris karalius, tie vėl teiravosi Jeruzolimoj, sakės naują žvaigždę matę, atrado Viešpatį, pasikloniojo; o nė vienas mokytas žydas nėjo ieškoti! Argi tai ne apjankimas žydų?¹²⁹

Bet Valančius grįžta vėl prie ramaus pasakojimo, šventosios šeimos Velykų šventimas taip pritaikytas lietuvių kaimiečio mentalitetui, tarsi Jeruzalė būtų netoli Varnių. Šventykla vadinama bažnyčia, dvylikametis Jėzus kol kas ramiai diskutuoja su tikinčiais žydais. Bet vėliau, nukryžiuvus Kristų, Marijos gyvenimo aprašyme, ypač pradėjus plisti krikščionybei tarp žydų, nevengiama ir griežtesnių vertinimų. Nors atidžiau skaitantis Lietuvos kaimo žmogus nesunkiai turėjo susigaudyti, kad visi pirmieji krikščionys buvo būtent žydai. Akcentuojama šv. Petro apaštalavimo sėkmė: „Kalbą jo visų kraštų žydai suprato ir įtikėjo tuojau trys tūkstančiai žmonių“¹³⁰. Antai viename paskutinių skyrių matome tokį susidariusios padėties aprašymą, beje, primenantį ir žydų bendruomenės skilimą religiniu pagrindu:

¹²⁶ Apie brostvas įstatymais trečiojo zakono šv. Dominyko. In Valančius M. *Raštai*, t. 5, 547.

¹²⁷ Gyvenimas Švenčiausios Marijos Panos. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 245.

¹²⁸ *Ibid.*, 251.

¹²⁹ *Ibid.*, 229, 231.

¹³⁰ *Ibid.*, 283.

Šv. Petruį didžius stebuklus darant ir apsakinėjant, kitiems apaštalams padedant, šventa vieta katalikų kas dieną didžiau platinos. Tūkstančiai žydų virto į katalikus. Ką kiti atkaklūs regėdami su dantimis griežė.

Išrinktas į diakonus jaunas, gražus iš veido šv. Steponas apsakinėjo Dievo žodį. Žydai pradėjo jam tad šį, tad tą užmetinėti, bet šventas pilnas Dvasios Švenčiausios sumojo priderančiai atsakyti. To neveizėdami, žydai traukį šv. Steponą į sūdą ir sakė girdėję kalbant jį daug dalykų, priešingų įstatymui Maižiesiaus ir bažnyčiai šventai. O užbruzdinę už miesto, užpampijo aną su akmenimis.

Erodas Agripa buvo tuokart nors neilgai žydų karalium. Tam daleidžiant, barzdylos nukirto galvą šv. Jokūbo apaštalo, didžiuoju vadinamojo. Žodžiu sakant, žydai pakėlė vieros katalikų persekiojimą. Jaunas Saulius įpuldinėjo į namus, visur ieškojo tikinčiųjų į Kristų, o atradęs vedė prie aukščiausių kunigų, idant kaip kaltininkai būtų sūdyti.¹³¹

ŽYVATAS JĖZAUS KRISTAUS VIEŠPATIES MŪSŲ

Tik kartą teisleistoje Jėzaus Kristaus gyvenimo apybraižoje (1855) matome kiek kitokią vaizdą. Pasakojimas pradedamas nuo Mesijo laukimo ir suskubama pateikti kiek kitokius žydų lūkesčius:

Nuo žydų dasižinojo apie Mesijošių ir pagonys, kaip tai aiškiai matom knygoje Vergilijaus, Svetonijaus ir Tacito. Tas pastarasis (Hist., lib. 5) tarė: „Daugiau buvo tokių žydų, kurie esančius senose kunigų knygoje parašus sakė mūsų gadynėj įvyksiant, jogei išeisias iš Žydų žemės pamuš visą pasaulę“. Taip Viešpats Dievas taisė širdis ne vien žydų, bet ir visų žmonių, idant ateinantį jo Sūnų priimtų už tikrą dangaus pasiuntinį ir Mesijošių.¹³²

Kaip ir kituose tekstuose, Izraelis vadinamas Žydų žeme¹³³, žydai – pagrindinė tauta, rutuliojanti pasakojimą. Pirmuose skyriuose aprašomas Švenčiausios Panelės gyvenimas, bet primenama apie skirtingus įsivaizdavimus: „Žydams rodės, Kristus Mesijošius užgims iš kurios nors turtingos namuose gyvenančios karalaitės, bet Dievas kitaip padarė.“¹³⁴

Kaip ir Marijos gyvenime, Valančius pasakoja apie Jono Krikštytojo, Jėzaus api-pjaustymą¹³⁵, taip pat Trijų Karalių siuzete pakartoja priekaištą, kad žydai nepagarbinę užgimusio Mesijo.

Tuos karalius per ypatingą įkvėpimą atvedė Dievas į Betliejų dėl apgėdinimo žydų. Už tikro stebėtis ir gailėtis reikia jų apjakimo: laukė nuo seno Mesijošiaus, o kad piemenys pradėjo pasakoti jau jį užgimus, kad trys karaliai sakės matę jo žvaigždę, nė vienas vienok

¹³¹ *Ibid.*

¹³² Žyvatas Jėzaus Kristaus. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 305.

¹³³ *Ibid.*, 305, 335, 341, 343, 489.

¹³⁴ *Ibid.*, 311.

¹³⁵ *Ibid.*, 317, 325.

žydai nėjo į Betliejų dėl datavimo, ar tiesa, jog Kristus užgimė. Taip apjakiną žmones griekai.¹³⁶

Sunku pasakyti, kodėl Valančius siekia iš anksto nuteikti skaitančiuosius, kad vėliau dauguma žydų Jėzų kaip Mesiją atmes. „Nuėjęs tad anas žmogus ir pasakė žydams, jogei Jėzus jį išgydė. Todėl žydai pradėjo neužkėsti Viešpaties ir užsigeidė jį užmušti.“¹³⁷ Po epizodų, kad žydai dukart norėję užmušti Jėzų akmenimis, seka toks Valančiaus moralas:

Pristebėk čia, skaitytojau, neišpasakytai gerybei Viešpaties Jėzaus ir nedorybei žydų: tie klausias ir tarsi geidžia žinoti, ar Viešpats yra Kristum, nuo amžių svetui pažadėtu; Jėzus Kristus ir žodžiais, ir darbais nori jiems darodyti, jog yra tikrai Kristumi ir Mesijošiumi, bet nedori žydai vietoj tikėjimo grobia akmenis, idant jį užmuštų.¹³⁸

Naujajame Testamente akmenys minimi kiek kitokiame kontekste, bet dėl emocijos sustiprinimo metafora panaudojama. Dar prieš nukryžiuojimo aprašymą Valančius antrą kartą rūstauja ant žydų:

Oi, kaip nelaimingas žydų apjakimas, pats Dievas verkia, nori juos išganyti, vienok dėl atkaklybės nedorųjų nieko nedaro. Užlaikyk mus, Viešpatie, nuo tokios aklybės ir nuo tokios koronės.¹³⁹

Tarsi cituodamas Evangeliją Valančius į Jėzaus lūpas įdeda savotišką prakeikimą žydų (ar visų, atmetusių Kristų, o gal pasirinkusių nuodėmę?). Išvadina minią fariziejais, primindamas Senojo Testamento žydų komplikuotus santykius su pranašais.

<...> „Šitai siunčiu pas jus pranašus išmintingus ir mokytus rašto, o iš tų užmušite ir nukryžiuosite, ir plaksite bažnyčiose, arba šuolėse, jūsų, ir persekiosit nuog miesto iki miesto, idant ateitų ant jūsų visas kraujas teisus, kurs yra išlietas ant žemės nuog kraujo Abiliaus teisingo iki kraujo Zakarijošiaus, kurį užmušėt tarp bažnyčios ir altoriaus. Už tiesą sakau jums, ateis visa tai ant tos giminės“. Vyresnybė žydų, tai girdėdama, griežė dantimis iš apmaudo ir dabojo, kaip ir kame tokį mokytoją galėtų sugauti.¹⁴⁰

Beje, apaštalo Judo Iskarijoto išdavystė nepateikiama kaip visos žydų tautos Jėzaus išdavystė. Jis labiau vaizduojamas kaip baisiausias griešininkas. Nes Judas „mislijo, kaip galėtų išduoti žydams“¹⁴¹, ir „<...> tuojau išėjo prie kunigų žydų telkti talką dėl sugavimo Išganytojo“¹⁴². Nors Jėzaus išdavyste besirūpinantis Judas Išganytoją perduoda žydams, pasakotojas visgi laikosi Evangelijos versijos:

¹³⁶ *Ibid.*, 331.

¹³⁷ *Ibid.*, 393.

¹³⁸ *Ibid.*, 415.

¹³⁹ *Ibid.*, 425.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 435.

¹⁴¹ *Ibid.*, 451.

¹⁴² *Ibid.*, 459.

Vos Išganytojas tuos žodžius ištarė, šimtininkui liepiant, pulkas Rymo žalnierių su tarnais vyriausių kunigų puolė staiga ant mieliausio Jėzaus, jį sugavo, o idant kartais neišbėgtų, stipriai surišo.¹⁴³

Pas Pilotą Jėzų taip pat veda „Rymo žalnieriai“¹⁴⁴. Pilotas taip „klausė žalnierių ir žydų“¹⁴⁵. Tik apeliuoja į Evangeliją, Mato 26 skyrių. „Žinom iš Evangelijos, joguei žydai baisiai neužkentė Išganytojo, todėl grieždami seną apmaudą nemielaširdingai vedė jį miestan.“¹⁴⁶ Nors minėtame Evangelijos skyriuje konkrečiai neparašyta, kad žydai neapkentė Jėzaus, tik siužetas tai parodo, bet Valančius įterpia tradicinį anti-judaistinį komentarą. Dėmesio vertas ir kitas komentaras:

Galim numanyti, joguei nedori žydai, vesdami mieliausią Jėzų, mušė, stumdė, pešė ir kaip norėdami giežė seną apmaudą.¹⁴⁷

Visgi toliau Valančius remdamasis Jono Evangelija aiškiai įvardija, kas Jėzų kankino.

Žalnieriai tuo tarpu vieni rykštes į buntus rišo, kiti disciplynas, kiti šikšnas, dar kiti botagus ir bizūnus taisė, o pasitaisę tvojo pasikeisdami Išganytoją ir taip baisiai nudybavojo, jog nuo galvos viršaus lig pat kojų apačios nebliko jo kūne sveikos vietos.¹⁴⁸

Beje, išsityčioja iš Jėzaus įbrukdami jam vietoj skeptro palmės šaką, o vietoj karūnos – erškėčių vainiką Romos kareiviai¹⁴⁹. Galiausiai kaltė tarsi padalijama, pats Jėzus įvardija:

Atsakė Pilotui Viešpats: „neturėtum nė kokios valdžios ant manęs, kad nebūtų tau duota nuog Aukščiausio, tai yra nuog Dievo, ar nuog ciesoriaus. Ir žinok, joguei ne tu vienas kaltas esi smerčio mano, Judošius ir žydai, kurie mane tau išdavė, dar didesnio nekaip tu dasileido grieko.“¹⁵⁰

Bet Valančius palieka tipišką jo epochai būdingą antijudaistinį komentarą, kuri būtina cituoti su platesniu kontekstu:

Pilotas, regėdamas nieko su žydais neveiksiąs ir kas kartą didesnę kilsiant sumišimą, liepė atnešti vandens, visiems matant numazgojo rankas savo ir tarė: „Nekaltas aš esmi kraujo to žmogaus teisingo, jūs patys ryžkitės“. Atsakydami visi žydai tarė: „Kraujas jo lai būna ant mūsų ir ant mūsų sūnų!“

¹⁴³ *Ibid.*, 473.

¹⁴⁴ Žyvatas Jėzaus Kristaus. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 485.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 493.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 475.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 479.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 495.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 497, 499, 539, 543.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 501.

Jau arti dvi tūkstanti metų kaip tai atsitiko, o kraujas Viešpaties, kritęs ant nelaimingų žydų, tebspaudžia juos lig šiolei: dėl to tai valkiojas po visas žemes, visur išjuokti, visur paniekinti.

Pilotas, rankas nuplovęs, daleido, idant būtų Viešpats ant kalno Kalvarijos, žydiškai Golgota vadinamo, geležies vinimis prie kryžiaus prikaltu. Toj pačioj valandoj Pilotas liepė nukryžiuoti kartu su Jėzumi du piktadėju. Žydų vyresnieji kunigai iš to didžiai prasidžiugo ir kartkartėmis sakė Pilotui ačiū.¹⁵¹

Ir tolesniame pasakojime Valančius žydų dalyvavimą Kristaus nuteisime vis paryškina. 115 paragrafe „Viešpats Jėzus kitaip apdarytas (Mat. 27)“, be „nedorų Piloto žalnierių“, žydai įsitraukia į egzekucijos vykdymą: „Tuo tarpu žydai atbogino pas namus Piloto lig laiku jau padirbtą kryžių.“¹⁵² O apie žydų pristatytą kryžių Mato evangelijoje 27 skyriuje nėra jokių užuominų. Tęsiama: „<...> nedori žalnieriai su žydais uždėjo ant pečių sunkų medžio kryžių ir liepė nešti“¹⁵³. Dar pabrėžiama, kad „žydai, idant juoba dar Viešpatį Jėzų sulygintų su piktadėjais, greta jo vedė du kaliniu, lygia dalia smertin apsūdytu“¹⁵⁴. Nors Valančius nurodo, kad jo pasakojamas epizodas yra Jono evangelijos 19 skyriuje, iš tiesų tokio epizodo išvis nėra. Evangelijoje tik pažymėta, kad buvo nukryžiuoti dar du asmenys, o ne kartu vesti. Kodėl atsirado tokia laisva Evangelijos interpretacija? Sekimas naudotų šaltinių tradicija, greičiausiai panašių lenkiškų tekstų? Noras paryškinti žydų „apjakimą“? Juk epizode su Simonu Kirenietiu taip pat primenama, kad „žydų budeliai, nuogaustaudami, idant kartais kelionėje nenumirtų ir paliktų nenukryžiuotas, pamatė kažį kokį Simoną Kirenietį, iš sodos į Jeruzolimą beinantį, apstabė jį, uždėjo ant pečių kryžių ir liepė nešti paskui Viešpatį“¹⁵⁵. Valančius nurodo, kad jo pasakojimas atitinka Morkaus evangelijos 15 skyrių, tačiau ten apie jokių žydų budelius neužsimenama. Viską atlieka romėnų kariai. Siekdamas sustiprinti žydų dalyvavimą Valančius net skyriaus 155 pavadinimą suformuluoja „Žydai išjuokia Viešpatį, ant kryžiaus kybantį“. Tada rašo, kad pro šalį eidami žydai iš jo tyčiojosi. Tuo tarpu Luko ir Morkaus evangelijose minimi tik praeiviai arba žmonės ir seniūnai, bet ne žydai... Sekdamas Evangelija Valančius negali nutylėti garsiosios Kristaus priešmirtinės frazės „nes anie nežino, ką daro“ – Jėzus prašo atleidimo savo Tėvo. Skyrių pabaigia taip: „O Viešpats trokšta, idant nedorybė žydų kaip darbas nežinios nė už grieką nebūt paskaitytas“¹⁵⁶. Nors Valančius akcentuoja žydų kaltę dėl Jėzaus nužudymo, pasakojimą baigia „apjakimo“ akcentu:

¹⁵¹ *Ibid.*, 503.

¹⁵² *Ibid.*, 505.

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵ *Ibid.*, 509.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 577.

Žalnieriai tada papirkti pradėjo taip tauzyti, kaip jiems žydai įsakė. Tuo tarpu naujiena apie prisikėlimą Viešpaties paskydo po ištisą žydų žemę, ir niekas negalėjo visiems bur-nas užkišti.

Oi, nelaimingas apjakimas žydų, pinigų duoda, biel tik nebūtų priversti į teisybę tikėti. Apsaugok, Viešpatie, kožną vieną nuo tokio aklumo.

Žolnieriai, sargai grabo, pinigų gavę pasakoja, jogei jiems miegant, mokytiniai pavogė kūną Išganytojo. Juokai vieni, miegodami kaip galėjo matyti vagiant, o jei regėjo, dėl ko daleido išvogti.¹⁵⁷

Tad „Žyvatas Jėzaus Kristaus“ iš esmės įtvirtina tuo metu nusistovėjusią Bažny-čios tradiciją kaltinti žydus dėl Kristaus kančių ir mirties, jo kaip Mesijo atmetimo.

PRADŽIA IR IŠSIPLĖTIMAS KATALIKŲ TIKĖJIMO

Ne mažiau svarbus ir šis Valančiaus tekstas (1862), kuris buvo naudojamos para-pinėse mokyklose, vėliau daraktorių kaip tikybos mokymo priemonė. „Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo“ leistas tris kartus: 1862, 1864, 1906 m. Kaip ir kituose savo religiniuose raštuose, čia Izraėlį Valančius vadina Žydų žeme¹⁵⁸. Valan-čius nevengia nurodyti ir pirmųjų krikščionių, ypač šventųjų kankinių, žydišką kilmę¹⁵⁹. Vertas dėmesio vietoj žodžio *žydai* Valančiaus vartojamas liaudiškas ar jo paties sukurtas sinonimas „barzdočiai“¹⁶⁰, kartą „žydaliai“¹⁶¹. Krikščionis persekioja „pagonys ir žydai“¹⁶². Arba net „neužkentė jų užvis magai, arba kunigai pagoniškos persų vieros, ir žydai“¹⁶³. Pirmame skyriuje „Senovės tikėjimai“ kalbėdamas apie pagonis primena, kad žydai pripažįsta bent dalį Šventojo Rašto:

Žydai dėl turėjimo turėjo nuo Dievo per Maižiešių sau duotus įstatymus, bet tuos per įvairias ydas savo, per senolių pasakas ir negerą išguldymą Rašto Švento pagadino.¹⁶⁴

Betgi tarsi už tą „pagadinimą“ 32 paragrafe „Šventas Raštas ir popiežiai“¹⁶⁵ tikintiesiems aiškina, kas yra Šventas Raštas, tik niekur neužsimena, kad Senasis Testamentas atėjo per žydų tautą. 5 knygos skyriuje „Žydų apjakimas“ papasakoja apie Jėzaus ir žydų santykius:

¹⁵⁷ *Ibid.*, 543.

¹⁵⁸ Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 575, 605, 615, 627, 621, 637, 639, 655, 663, 771, 793, 801, 837, 841, 867, 919.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 623, 625, 675.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 615, 645.

¹⁶¹ *Ibid.*, 653.

¹⁶² *Ibid.*, 665, 889.

¹⁶³ *Ibid.*, 851, 853.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 575.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 649.

Todėl nepatiko žydams, kurie juoba rūpindamos apie laimingą gyvenimą ant žemės, nekaip apie išganyką dūšių, laukė tokio Mesijošiaus, kuris suteiktų jiems apščiai pinigų, pergalėtų jų neprietelius ir padarytų ponais pasaulės. Kad dar Viešpats pradėjo išmetinėti jų ydas, įtūžę barzdylos ne vien jo už Mesijošių nepriėmė, bet dar užmušti jį ryžos.¹⁶⁶

Negana to, žydai neva svajoję apie viešpatavimą pasaulyje. Nieko gero nežada ir knygos pradžioje užuomina, jog „įnirtę barzdočiai papirko nedorą Judošių ir jam padedant nakčia <...> sugavo Kristų Jėzų“¹⁶⁷. Ir nors Jėzaus mirtį ant kryžiaus lydėjo stebuklai, „<...> užkietėjusios širdys žydų nesuprato“¹⁶⁸. Pagal Valančiaus pasakojimą sunku suprasti, ar pirmieji atsivertę į krikščionybę buvo žydai ar pagonys. Paminima, kad Saulius buvo „žydaitis“, mylintis savo „žydų tikėjimą“¹⁶⁹. Valančius primena, kad pirmieji krikščionys visgi buvę žydai:

Nors Viešpats Jėzus buvo įsakęs apaštalams eiti ir apskinėti Evangeliją visoms giminėms, tačiau tie per trejetą metų po Išganytojo į dangų įžengimo, pačius tik žydus priminėjo į katalikų tikėjimą.¹⁷⁰

Valančius nevengia aptarti naujai atsivertusių žydų ir pagonių santykių peripetijų. Tam klausimui aptarti buvo sušauktas susirinkimas Jeruzalėje¹⁷¹. Paliečiamas ir košerinis maistas, ypač kraujo vartojimas maistui. Kai apaštalai veikia tautiškai mišriose Romos imperijos erdvėse, krikščionybės priešininkais įvardijamos abi grupės, dažna frazė „žydai su pagonimis“¹⁷². Ypatingo priešiško iš Valančiaus tekstų negalime jausti. Nors žydų kaltę knygoje „Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo“ taip pat mini, bet ne taip tiesiogiai kaip kituose tekstuose. Po žydų sukilimo, Jeruzalės sugriovimo apibendrina:

Vienuolika šimtų tūkstančių žydų per tą karę gyvybos nustojo, o devyniadešimts septynis tūkstančius rymonis jų pardavė. Galėjo tuokart pirkti žydą pigiau nekaip paršą, bet ir taip perkančių nebtuko. Jeruzolimos vietą Titas išardino. Apsukui Žydų žemės gyvenantys karaliai Titui kaipo pergalėtoji karūnas davinėjo, bet šis nepriėmė ir sakė tik esąs pabūklų, per kurį Viešpats Dievas žydus baisiai įgrobė. Matom iš to viso, joguei Sutvertojas yra kantrus, bet nemaršus.¹⁷³

Kalbėdamas apie Domiciano valdymą primena, kad „Rymo ciesorystėj užvis nekenčiami buvo žydai, o joguei pagonys nesumanė atskirti katalikų nuo žydų, todėl

¹⁶⁶ *Ibid.*, 581.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 581, 583.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 583.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 601, 675.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 603, 605.

¹⁷¹ *Ibid.*, 615.

¹⁷² *Ibid.*, 619, 623.

¹⁷³ *Ibid.*, 643.

naikindami barzdočius, žudė vienukart ir katalikus¹⁷⁴. Taip Valančius pats to gal ir nesiekdamas pasako, kad Romos imperijoje krikščionybė pirmiausia išplito žydų bendruomenėse. Įdomi Valančiaus užuomina apie krikščionis žydus, besimeldžiančius Jeruzalės šventykloje.

Pradžioj vieros žmonės, iš žydų į katalikus pervirtę, pakol bažnyčia Jeruzolimos nebuvo sugriauta, vaikščiojo į ją melstis. Tačiau meldės ne drauge su žydais, bet turėjo ypatingą kambarį.¹⁷⁵

Pasakodamas apie antrąjį žydų sukilimą (jo minimi 161 metai), Valančius nevengia parodyti sukilėlių žiaurumo, už kurį žydai galutinai išstumiami iš Izraelio žemės. Pasakojimas baigiamas kaip ir jo didaktinėse knygelėse apibendrinimu:

Žydų žemę apvertė į pustinę. Ciesorius uždraudė žydams ne vien eiti į Jeruzolimą, bet ir iš atsto stebėtis, peržengiančius tą prisakymą liepė beveizint užmušti. Taip barzdočiai išnovyti daugiau galvos nebepakėlė. Tačiau ligi šiolei taip įviso, kaip utys geroj galvoj.¹⁷⁶

Palyginimas grynai kaimietiškas, bet vis tiek su neigiamu atspalviu. Kuo labiau plėtojasi pasakojimas, tuo mažiau minimi žydai. Jie grįžta IV amžiuje. Dar paminima, kad 351 m. „nemažas taipogi skaitlius žydų ir pagonų iš tos priežasties į Kristų Viešpatį įtikėjo“¹⁷⁷. To meto katalikų požiūrį į žydus parodo žemės drebėjimo, įvykusio Jeruzalėje, interpretavimas – tai suprantama kaip Dievo valios išpildymas, kad Jeruzalės žydų šventykla nebus atstatyta. Pasakojime matome ir tradicinį katalikišką Senojo Testamento aiškinimą:

Danielius pranašas seniai užsakė, jogei žydai užsigins Kristaus Viešpaties, paskiau Rymo žmonės sugriaus Jeruzolimą su bažnyčia ir jogei per amžius nebebus Jeruzolimoj žydų bažnyčios. Kristus Viešpats lygia dalia užsakė nė akmens ant akmenio Jeruzalimoj nebliksiant. <...> Kirilas, Jeruzalimo vyskupas, juokės iš to darbo, nes tikėdamas žodžiams Kristaus Jėzaus, numanė nieko iš to nebūsiant.¹⁷⁸

131 knygos paragrafe „Šv. Kirilas Jeruzalimos vyskupas“ primenamas Valančiaus kartojamas žydų „apjakimas“ dėl Kristaus neatpažinimo. „Per tą stebuklą norėjo Kristus Viešpats parodyti žydams dievišką savo galybę, tačiau maž teatsirado pame-tančių apjakimą savo.“¹⁷⁹

¹⁷⁴ *Ibid.*, 645.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 647.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 663.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 861, 687.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 869.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 921.

MOKSLAS RYMO KATALIKŲ IR VISOS PASALMĖS ŠV. DOVYDO KARALIAUS

Bene mažiausiai originali Valančiaus knyga „Mokslas Rymo katalikų“ sulaukė penkių leidimų: 1873, 1888, 1900 (du leidimai), 1905 m. Žydai čia minimi kur kas mažiau. Nors katekizmo pradžioje minimi Senojo Testamento herojai, jie neįvardijami kaip žydai. Pradedama nuo žydų „apjakimo“, kuris pirmą kartą įvardijamas kaip užkietėjimas. Kaip ir visose Valančiaus religinio turinio knygos, Izraelis vadinamas Žydų žeme¹⁸⁰. Skirtingiausiai Izraelis vadinamas psalmių vertime „Visos psalmės šv. Dovydo karaliaus“. Įvadiniame tekste, skirtame karaliui Dovydui, taip apibūdina jo žemę: „Į saulėtekį mūsų yra kraštas, Žeme šventa, Palestina ir Žydų žeme, vadinamas.“¹⁸¹ Primenama ir tai, kad žydai kitokio nei būsimi krikščionys laukė Mesijo. Bet Valančius lieka prie savo pamėgto toponimo Žydų žemė¹⁸². Katekizme apie žydus, kurie nepripažino Jėzaus, kalbama kur kas švelniau: „Užsakė, rods, pranašai Mesijošių būsiant didžiu karalium, bet ne didžiu svietišku valdymieru, kokio lig šiolei laukia žydai.“¹⁸³ Žydų netikėjimas virsta tikėjimu pagonims:

Užmušimas Kristaus Jėzaus per Viešpaties parėdymą tapo šalteniui išganymo visos pasaulės.

Užkietėjimas žydų, netikėjimas į Kristų buvo priežastis itikėjimo pagonų. Vos ne kas dieną įsidėjimus bedievių Viešpats apverčia ant garbės savo ir paaukštino Bažnyčios Katalikų.¹⁸⁴

Ir toliau katekizme pateiktas kaimo žmogaus mąstymų atitinkantis paaiškinimas. Apie Dievo malonę kalba sekdamas šv. Augustinu – žydų diaspora reikalinga tam, kad primintų Jėzaus Kristaus istoriją.

95. *Argi ir pagonims Viešpats suteikdavo mylystas? <...>*

4) Per nepaprastus vyrus, kuriuos pakeldavo tarp jų ir prie jų siuntė. Beje, Jobą, Jonašą, Danielių ir t. t.

5) Per izraelitus, kuriuos tarp pagonų išbarstė.

*Nes jums (izraelitus) dėl to išbarstė (Dievas) tarp pagonų, kurie jo nepažįsta, idant jūs apsakinėtumėt stebuklus jo, jogei nėra kito Dievo visagalingo be jo (Tob 13,4).*¹⁸⁵

Vėliau Valančius dar kartą grįžta prie Jėzaus atmetimo temos, tarsi norėdamas įtvirtinti šv. Augustino koncepciją:

¹⁸⁰ Mokslas Rymo katalikų, 83.

¹⁸¹ Visos pasalmės šv. Dovydo karaliaus. In Valančius M. *Raštai*, t. 4, 11.

¹⁸² *Ibid.*, 17, 21.

¹⁸³ Mokslas Rymo katalikų, 85.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 61.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 75, 77.

16. *Ką pasakė pranašai apie sugriovimą Jeruzolimos ir atmetimą žydų?*

1) Jogei po užmušimo Mesijošiaus ateis svetima giminė su savo kunigaikščiu, sugriaus Jeruzolimą ir bažnyčią ir jogei išnovijimas namų Dievo perbus ligi galo amžių.

2) Jogei žydai, apjakę, atmesti nuo Dievo, išbarstyti po visus kraštus, nebus nei bažnyčios, nei apieros. Tačiau Viešpats jų neišnaikins, idant likusieji įtikėtų į Kristų.¹⁸⁶

Beje, klausdamas, iš kur žinome, kad Kristus prisikėlė, Valančius jau tiesiogiai remiasi šv. Augustinu.

8. Kaip žinom, kad, jogei Kristus Jėzus kėlės iš numirusių?

<...> Perpirkti nuo žydų žalniečiai, grabą Kristaus saugoje, būk sakė: „Kad mes užmigom, apaštalai pavogė kūną Kristaus“. Jeigu miegojo, kaip regėjo, o neregėję, kaip galėjo sakyti, kad pavogė? Gerai tarė šv. Augustinas apie žydus: užkietėję miegančių svietkų ieškot, tur būti jau patys apjakot ir užmigot?¹⁸⁷

Kaip ir knygoje „Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo“ įspūdžiui sustiprinti Valančius pakartoja epizodą apie Romos imperatoriaus ketinimus atstatyti Jeruzalės šventyklą:

Beregint sukušo visos pasaulės barzdylos, skubėjo Jeruzolimon, sušoko prie darbo it šeimyna prie riebaus šutinio, bet nieko apdaryti negalėjo. Sukilę baisūs viesulai griovė jų darbą, o ugnis, iš žemės išpuolanti, svilino darbininkus. Ko datirdami, turėjo pamesti darbą.¹⁸⁸

Svarbus yra ir visuotinės krikščioniškos meilės principo pakartojamas katekizme.

23. Kuomet yra mūsų meilė visuotinė?

Tuokart mūsų meilė yra visuotinė, kad mylim visus žmones, nė vieno neskirdami, ar tai būtų prietelius, ar neprietelius.¹⁸⁹

Taip pat skyriuje „Apie maldą“ nurodoma, kad:

25. *Už ką turim melstis?*

Turim melstis už visus žmones, už gyvus ir mirusius, už prietelius ir neprietelius, o ypačiai už gimdytojus, giminę, geradėjus, už popiežių, vyskupą, kunigus, svietišką vyresnybę, už ciesorių, už eretikus ir visus netikėlius.¹⁹⁰

Neabejotinai, žydai turėtų tilpti netikėlių kategorijoje. Apie košerinį žydų maistą Valančius užsimena kalbėdamas apie pasninkus, komentuodamas Bažnyčios įsakymus.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 87.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 113.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 95.

¹⁸⁹ *Ibid.*, 183.

¹⁹⁰ *Ibid.*, 439.

Pats Viešpats užgynė žydams valgyti kiaulieną ir nekuriuos kitus viralus (Sk 11,12). Lygia dalia apaštalai neleido katalikams valgyti kraujo (Apd 15,29).¹⁹¹

Netikėta Valančiaus nuostata, nors ir ne antijudaistinė, patarianti katalikams, kokius vardus vaikams per krikštą parinkti:

Nelinkiu imti vardus Senojo Įstatymo, beje, Abraomo, Saliamono, Esteros, Rachelės ir t. t., nes tais žydai vadinas. Taipogi vardus nekatalikų, kaipo: Olga, Vladimieras, Pom-pėjus ir taip toliau.¹⁹²

Tačiau aiškindamas „Tėve mūsų“ maldos prasmę Valančius „pamiršta“ paaiškinti žodžio *amen* hebrajišką kilmę.

22. Kodėl ant galo priduriame žodį „Amen“?
„Amen“, išreiškiam karštą norą, kad maldos mūsų būtų išklausytos.¹⁹³

Bet aiškindamas piligriminių kelionių kilmę, visgi nevensgia paminėti ir izraelitus.

17. Ar senas paprotys tų keleivystų?
Dideliai senas, nes dabar Sename Įstatyme pats Viešpats Dievas buvo įsakęs izraelitams kas metą keliauti į Jeruzolimos bažnyčią. Švenčiausia Panelė su Kristu Jėzu ir su šv. Jūzapu kas metą į Jeruzolimą keliavo.¹⁹⁴

Visgi sunkoka apibūdinti, koks Valančiaus požiūris į biblinių laikų žydus? Galbūt tiksliausiai jis išreikštas „Visos pasaulmės šv. Dovydo karaliaus“ įvade:

Pirm atėjimo ant žemės Kristaus Viešpaties žydų tikėjimas buvo geras; todėl dievobaimingi žmonės, anoj gdynėj gyvenę kaip malonūs Viešpačiui Dievui, teisingai vadinas šventais. Vieno iš tų, vardu Dovydo, noriu čia gyvenimą aprašyti.¹⁹⁵

POLITINĖS BROŠIŪROS

Ypač dėmesio vertos Valančiaus gyvenimo pabaigoje rašytos brošiūros, nušviečiančios Lietuvos katalikų gyvenimo realijas. Tai savotiški, aišku, anoniminiai ganytojo laišakai, kuriuose įvardijami Katalikų bažnyčios persekiojimai bei rekomendacijos, kaip kovoti su carinės Rusijos okupantų stačiatikybės politika. Brošiūrą „Katalikų Bažnyčios vargai Lietuvoj ir Žemaičiuose“ galime laikyti kone politine rezistencijos programa tautai. Pasak Juozo Tumo-Vaižganto, „tas brošiūras paprastai atnešdavo

¹⁹¹ *Ibid.*, 275.

¹⁹² *Ibid.*, 337.

¹⁹³ *Ibid.*, 445.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 457.

¹⁹⁵ Visos pasaulmės šv. Dovydo karaliaus. In Valančius M. *Raštai*, t. 4, 11.

žydai ir žmonės, kurie užsiima kontrabanda¹⁹⁶. Jų buvo vienuolika, net septyniose minimi žydai. Svarbu tai, kad brošiūros buvo dideliais tiražais platinamos. Antai brošiūroje „Apie Šventos Bažnyčios sielvartus“ Valančius pakartoja to meto tradicinę Bažnyčios mintį, kurią iki tol jis reiškė tikrai religinėje literatūroje – žydų likimą nulėmė būtent Kristaus atmetimas. Pasakodamas apie katalikų persekiojimus Italijoje ir Rusijos imperijoje kaip pavyzdžius pateikia ir senovės žydų persekiotoją Babilono karalių Nabukodonosarą, o baigdamas skelbia tradicinę antijudaistinę nuostatą:

Žydai, norėdami savo karalystę iš romėnų valdžios atgauti, ne priėmė, bet nukankino Dievo sūnų ir sumanė apaštalus ir šv. tikėjimą išnaikinti; bet ši jų mintis Dievui nepatiko; ir dėl to šv. tikėjimas po visą pasaulį išsiplėtė, o žydai neilgai trukus išžudyti ir išsklaidyti liko ir valkiojas po visą pasaulį.¹⁹⁷

Brošiūroje „Prajutimas“ Valančius kaip pagrindinius katalikų priešus nurodo maskolius. Šalia jų netikėtai atsiduria žydai. Į klausimą, kas yra žandarai, atsako, kad „žandarai tai yra prasti burliokai ar žydai į kariuomenę paimti, paskirti į žandarus ir pastatyti miesteliuose. <...> Kai kurie žandarai burliokai yra ir geri; bet žandarai žydai į maskolių tikėjimą krikštyti, yra nedoriausi. O tačiau daug jų yra tarp žandarų.“ Dar priduriama, kad „<...> žandarais būtų kareivių vyresniečiai, turėtų apšvietimo, tikrai dabotų padorumo, ko iš prastų burliokų ir žydų negali reikalauti“¹⁹⁸.

Sunku pasakyti, kiek Valančius nepasitiki pasikrikštijusiais žydais. Bet jo skeptiškas įrašas apie caro siūlomą vyskupą nominantą Chrizostomą Gintilą „Namų knygoje“ daug ką sako¹⁹⁹. Nors brošiūra skirta nuteikti prieš rusų kolonistus Lietuvoje, vis tiek šalia jų statomi ir žydai. Aiškindamas, kad okupacinė valdžia pirmiausia siekia katalikus demoralizuoti, nurodo tris būdus: „<...> per girtybę, paleistuvystę ir vagystę“. Detalizuojant girtybės plitimą pasakojama:

Buvo Kauno gubernijoj įvesta blaivystė: maskoliai tą šventą dorybę išnaikino, pristatė daug karčiamų, kurios neakylai žmonės per nelaimę gert pradėjo. Tai regėdami, maskoliai su žydais vypo ir džiaugias, kaip geležėlę radę.²⁰⁰

Gretinami žydai ne tik su maskoliais, bet net ir pagonimis. Brošiūroje „Perspėjimas apie šventą tikėjimą, o ypatingai apie Jėzaus Kristaus Bažnyčią“ pateikdamas

¹⁹⁶ Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*. Kaunas: „Žinijos“ bendrovės 18-as leidinys, 1929, 106; Valančius M. *Namų užrašai*. Vilnius: Baltos lankos, 2003, 595.

¹⁹⁷ Apie Šventos Bažnyčios sielvartus. In Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*, 21.

¹⁹⁸ Prajautimas. In Valančius M. *Ibid.*, 29, 30.

¹⁹⁹ Aleksandravičius E. *XIX amžiaus profiliai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, 54–77.

²⁰⁰ Prajautimas. In Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*, 31.

ilgą Bažnyčios persekiojimų sąrašą, tarp jų ir draudimas po 1863 m. sukilimo statyti kryžius, nepraleidžia progos įgelti ir žydams:

Nuo 1864 metų pradėjo maskoliai ginti žmonėms kryžius statyti. Vilniaus gubernatoriaus Muravjovas buvo leidęs statyti kryžius ant kapų ir ant šventorių bažnyčios; paskiau jo įpėdiniai, kaip kokie pagonys ar žydai, nebeleido nė kame kryžių statyti.²⁰¹

Ypatinga brošiūra „Broliai katalikai!“, ji buvo skirta sulaukyti lietuvius nuo nepagrįsto išsikėlimo iš Lietuvos į carinės valdžios siūlomus, mažai apgyvendintus Rusijos tyrus, kur neva laukiantis naujas sotus gyvenimas. Valančius pasakoja apie tai, kaip žydai mėgino keltis į kitus Rusijos regionus ir kuom tai baigiasi. Nors iš istorijos mes žinome, kad būta ne vien nesėkmingų persikėlimų, Valančius surenka pačius liūdniausius su žydais nutikusius pavyzdžius, leisdamas patiems lietuviams susiprasti, kad palikę tėvynę jie sulauktų tokios pat netikusios lemties kaip žydai.

Užvis daug užsirašė žydų, gyvenusių Mintaujoje, Šiauliuose, Telšiuose, Vilkmergėje ir Panevėžyje. Iš Kuršo ir Kauno gubernijos užsirašė daugiau nei penki tūkstančiai žydų. Važiavo jų krūvoj po penkias ir šešias dešimtis vežimų. Kelionėje vogė vištas, žąsis ir avinus. Nelaimė buvo tam kaimui, kuriame anie nakvojo.²⁰²

Matyt, galima lietuvių emigracijos grėsmė jam labai rūpėjo, nes panašų įrašą randame Valančiaus namų knygoje, kuria, labai tikėtina, rašydamas brošiūrą autorius pasinaudojo. Pamini, kad net 60 000 žydų buvo pasirengę išvykti.

O neturėdami jokios paramos iš valdžios, keliavo vagiliaudami: vargas kaimams, per kuriuos kolonistai ėjo, nes joks svogūnas ir bulvė darže, jokia višta pastogėje ir avinas garde negalėjo ramiai būti.²⁰³

Kaip ir kituose savo tekstuose, Valančius mėgsta žydus gretinti su rusais, t. y. svetimaisiais. Brošiūros „Šnekesys kataliko su nekataliku“ herojai Kinka ir Anapasius aptaria ir sveikinimosi klausimą.

Po pietų tarė Kinka. Pasakyk man, dėl ko jūs, maskoliai, sveikinatės, sakydami: „zdrast-vuite?“ Juk taip ir žydai, ir pagonys gali sveikintis.²⁰⁴

Lygiai tokia neigiama užuomina yra brošiūroje „Iš tamsybės teveda kelias šviesybės“, kurioje katalikas diskutuodamas su įgėrusiu popu, be kita ko, mesteli repliką:

²⁰¹ Perspėjimas apie šventą tikėjimą, o ypačingai apie Jėzaus Kristaus Bažnyčią. In Valančius M. *Ibid.*, 40.

²⁰² Broliai katalikai! In Valančius M. *Ibid.*, 50.

²⁰³ Valančius M. *Namų užrašai*, 327.

²⁰⁴ Šnekesys kataliko su nekataliku. In Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*, 54.

Tikra teisybė. Vienok ne taip popai, kaip nedori kareivių vyresnėliai mūsų, kaip girdime, spaudžia be galo. Kartais dar žydai su tutoriais prisideda, kaip tai girdime Vilniaus gubernijose.²⁰⁵

GIESMĖS – KANTIČKOS

Vertos platesnio aptarimo vyskupo Valančiaus giesmės. Ne visos, gal net dauguma, buvo originalios, jų rinkiniuose randame ir Dovydo psalmių, ir Antano Strazdo „Pulkim ant kelių“. Dauguma jų verstos iš lenkų kalbos, o jų autorystę, ypač pirminę versiją, vargu beatsektume. Pavyzdžiui, giesmėse apie šv. Kazimierą Lietuva matoma iš Lenkijos perspektyvos:

<...> O Dieve, žino tą patroną Lenkai ir Lietuva,
<...> Lenkams stebuklingai padėjo, užtarė, <...>.²⁰⁶

Antroje giesmėje Lietuva visai pamirštama, t. y. ją pamiršta Valančius:

Kazimierai, <...> Davei Lenkų stiprią ranką iš karalių gyvenimą,
Šventais būdais, tikrais cūdais, Dievui savo įtikai.²⁰⁷

Šis nedidelis diskursas parodo, jog dauguma giesmių buvo lenkiškos kilmės. Bet jos visos perėjo per vyskupo IMPRIMATUR, jo rankas ir širdį, ne vienai jis kad ir verstinei įkvėpdavo gyvybę per vietinį koloritą. Svarbiausia, kad liaudyje jos buvo mėgstamos, jų rinkiniai leidžiami pakartotinai iki pat nepriklausomybės. Nepaisant jų barokinės stilistikos, žodingumo, giesmėse randame ir tradicinį anti-judaizmą. Antai šv. Jonas, atbėgęs pas Mergelę Mariją, „suspausta širdimi“ pasakoja liūdnas naujienas:

Aš regėjau Jėzų surištą
Ir nemaloningai nuo žydų muštą.²⁰⁸

Giesmėse apie kančią Viešpaties Jėzaus 1-oje viskas pasakoma dar aiškiau. Po Judo išdavystės žydai (ne romėnų kareiviai!) Jėzų vedasi neslėpdami pykčio:

Tuojaus kaip šunį apniko:
Jėzų parmatę, ištiko,
Plaukus galvos, barzdos traukė:

²⁰⁵ Iš tamsybės teveda kelias šviesybės. In Valančius M. *Ibid.*, 75.

²⁰⁶ Giesmės apie šventą Kazimierą, karalaitį Lietuvos ir Lenkų, stebuklingą katedros bažnyčioje Vilniuje. Giesmė 1. In *Giesmių knyga arba Kantičkos. Motiejaus Valančiausio Žemaičių vyskupo perveizėta ir iš naujo atspausta*. Tilžėje: Kašta ir spauda Otto v. Mauderodės, 1913, 376–377.

²⁰⁷ Giesmės apie šventą Kazimierą, karalaitį Lietuvos ir Lenkų, stebuklingą katedros bažnyčioje Vilniuje. Giesmė 2. *Ibid.*, 377.

²⁰⁸ Korunkos giesmė apie sopulius ir linksmybes Panos Marijos. *Ibid.*, 1913, 38.

Kūną skaistų virvėms plakė,
 Surištą jį turėdami,
 Plėšė į miestą vesdami,
 Patys žydai tiltu ėjo,
 O Jėzus upėj skendėjo, <...>
 Žydai didi baisininkai,
 Jėzaus smarkūs priešininkai,
 Pilotą baidė šaukdami
 Jėzų kryžiovot liepdami. <...>
 Žydai Jėzų priimdami,
 Traukė ant kalno plėsdami:
 Ten prikėlė kryžiop trimis
 Tarp dviejų latrų vinimis, <...>²⁰⁹

O 2-oje giesmėje Jėzaus kankintojai aiškiai neįvardijami, nors žydai nuolat šmėžuoja. Giedantiesiems, be abejo, susidaro įspūdis, kad nuosprendžio vykdytojai yra žydai, nesvarbu, kad minimi kotai – budeliai²¹⁰, nes jų nei tautinė, nei socialinė priklausomybė neaiški. Aplink Jėzų šalia budelių zuja žydai, tai pasišaipydami, tai kepstelėdami. Pasakojimas neatitinka Evangelijos tekstų.

<...> Žydai prieš Jį priklaupdami, sveikas karaliau tarė:
 Išjuokdami, muš, Jėzusą mieliausią,
 Atpirkėją brangiausią. <...>
 Pilots pagal žydų valios, ant smerties apsūdijo,
 Ir dekretą rašė, kaip žydai liudijo.
 Dėlei žydų, dėliai žydų valios, vis tai padarė,
 Jėzų ant smerčio varė. <...>
 Per bromą Jeruzolimos Jėzų gvoltu išvarė,
 Kokias kančias išmislyjo, tokias tenai ir darė.
 Mėndžiodami, spardydami ir kumstėmis mušdami,
 Už plaukų draskydami,
 O! Kad alpo nešdams kryžių, veizėk ką žydai daro,
 Simoną Cireneusą nešti drauge privaro, <...>
 Žydai čionai išjuokdami, padavė Ponui mūsų,
 Tulžį su uksusu.²¹¹

Pats žydų traktavimas giesmėse nevienalytis, netgi Judas Iskarijotas ne visada akcentuojamas kaip žydas. Neįtikėjusieji į Jėzų ne visada traktuojami kaip visi žydai, giesmėse randame ir subtilesnių akcentų:

²⁰⁹ Giesmės apie kančią Viešpaties Jėzaus. Giesmė 1. *Ibid.*, 44, 45, 50, 51.

²¹⁰ *Ibid.*, 61.

²¹¹ Giesmės apie kančią Viešpaties Jėzaus. Giesmė 3. *Ibid.*, 75, 77, 81.

<...> O per bedievių Judošių, piktiems žydams išduotas <...>
O! Nuo bedieviškų žydu išjuokts ir išniekintas. <...>²¹²

Tik 6-oje giesmėje aiškiai pasakyta, kad Jėzų nukankina, nukryžiuoja kotai²¹³.
Pabrėžiamas nuodėmingumas kaip pagrindinis Dievo atmetimo motyvas.

<...> Bet kas taip Dievą dekravoti,
Įsidrąsino nukryžiuoti?
Griekas prakeiktas, tokia sragybė, <...>²¹⁴

Randame išvadas 6-oje Jėzaus kančių ciklo giesmėje. Bet 10-oje giesmėje vėl žydai veda Kristų, ne kareiviai.

<...> Pilotas Jėzų <...>
Liepė nuplakti žydams davęs valę, <...>²¹⁵

Tačiau 12-oje giesmėje kaltinimai žydams grįžta su visu smarkumu:

Jėzų žydai sopulingai
Korojo ir neteisingai,
Kad iš kūno kraują liejo,
Ir plakti smarkiai pradėjo,
O kad karūną spausdino
Ant galvos visaip marino.
Kūną Jėzaus suraišiojo
Ir baisia nukryžiuvojo,
Rankas kojas apvarvino,
Kad sąnarius sukruvino:
Gyslas tąsė, kraują leido,
Kiaurai jo suspaudė veidą.
Nerodė Jėzui malonės,
Žydai prakeikti žmonės,
Į nieką verčia Jo gėrybes,
Paniekina ir galybes, <...>²¹⁶

12-oje ir 13-oje giesmėse žydai vadinami prakeiktraisiais²¹⁷. Judui Jėzų pabučiavus,

<...> Žydai ženklą pamatę, kaip šunes pasiuto,
Arba vilkai alkani avelę pajuto.
Jėzų Kristų apšoko ir baisia nutvėrė,
Mušė, pešė, ant kaklo lenciūgą užnėrė, <...>²¹⁸

²¹² Giesmė 5. *Ibid.*, 90, 91.

²¹³ Giesmė 6. *Ibid.*, 93, 100.

²¹⁴ Giesmė 9. *Ibid.*, 107.

²¹⁵ Giesmė 10. *Ibid.*, 111.

²¹⁶ Giesmė 12. *Ibid.*, 120, 121.

²¹⁷ Giesmė 13. *Ibid.*, 123.

²¹⁸ Giesmė 13. *Ibid.*, 124.

Evangelijose vaizduojamų į Getsemanę atėjusių areštuoti Jėzaus Romos kareivių tarsi nebelieka. Nors kitose giesmėse labiausiai akcentuojama, kad Jėzus nužudytas dėl žmonių nuodėmingumo, 22-oje giesmėje vėl skubama priminti, kas čia kaltas:

Raudok, o kiekviena dūšia,
Pikti žydainės užmušė <...>²¹⁹

Kad Jėzus atiduotas į žydų bedievių rankas, primenama ir 24-oje giesmėje. Tik neaišku, kas Jėzų kankina – žydai, romėnų kareiviai ar budeliai?²²⁰ Netikėtai pasirodo žydiškas momentas antroje giesmyno dalyje – giesmės apie atsikėlimą iš numirusių V. Kristaus.

10-oje giesmėje skaitome:

Žydai regėjo jo biedną stoną,
Ir netikėjo į dangaus Poną.
Kankino, plakė, nukryžiuvojo,
Perdūrė šoną, grabe kavėjo.²²¹

Giesmėje „Giesmė apie įžengimą į dangų Sūnaus Dievo“ apaštalai „<...> nuo Jėzaus palikti, bijosi anie su žydais sutikti <...>“²²². Į akis krinta giesmių naratyvo pernelyg dažnas neatitikimas evangelijų pasakojimo.

Neutraliausi Valančiaus tekstuose išlieka toponimai, Senojo ir Naujojo Testamentų vardai. Kaip ir šventųjų gyvenimuose, dykumos virsta giriomis²²³. Mažai Valančius temini Palestiną²²⁴. Giesmėse, kaip ir prozoje, dažniausiai minimas Izraelio vardas²²⁵ ir Žydų žemė²²⁶, taip pat Jeruzalė, Saliamonas, Aronas²²⁷. Jeruzalė yra ir giesmėse apie šv. Juozapą, Patroną laimingo smerčio²²⁸. XXI amžiuje šie toponimai įgauna netikėtą atspalvį. Kaip ir šventųjų gyvenimų aprašymuose, taip ir kantičkose Valančius nepraleidžia progos suteikti vietinio kolorito, priartinti Jėzaus laikais vykusias dramas prie vietos erdvės, pradėti nuo paprastam žmogui labiausiai žinomų asociacijų, Lietuva dažniausiai vadinama Žemaičių žeme²²⁹. Žydų žemė, Žemaičių žemė – ši asociacija ateityje bus labai svarbi palaikant sionistų sąjūdį. Ne kartą minima

²¹⁹ Giesmė 22. *Ibid.*, 150.

²²⁰ Giesmė 24. *Ibid.*, 156, 157.

²²¹ Giesmė 10. *Ibid.*, 188.

²²² Giesmė apie įžengimą į dangų Sūnaus Dievo. *Ibid.*, 193.

²²³ Giesmės apie Dievo Kūną. Giesmė 4. *Ibid.*, 206.

²²⁴ Giesmės apie Paną Švenčiausią. Giesmė 2. *Ibid.*, 206, 272.

²²⁵ Giesmės apie Paną Švenčiausią. Giesmė 6. *Ibid.*, 285.

²²⁶ Giesmės apie Mariją Magdaleną, patronką didžiausių griešniukų, Giesmė 1. *Ibid.*, 456, 458; Naujos giesmės. Apie šventą Endriejų apaštalą, 718.

²²⁷ Raudojimas Motinos Švenčiausios ir kt. giesmės. *Ibid.*, 307, 310, 315, 319, 340, 492, 661.

²²⁸ Giesmė 3. *Ibid.*, 367, 369.

²²⁹ Giesmės apie Paną Švenčiausią. Giesmė 11. *Ibid.*, 293.

Jeruzalė, Kanos Galilėja²³⁰, Senojo Testamento herojai, pirmųjų šventųjų vardai, kurių gyvenimai Valančiaus buvo aprašyti jo krikščionybės istorijose ar šventųjų gyvenimuose²³¹. Kai kurios Senojo Testamento realijos kantičkų autoriui išsprūsta labai organiškai, nors vargu ar jos galėjo būti suprantamos paprastam kaimiečiui²³². Giesmėse karalius Dovydas, kaip ir kituose Valančiaus tekstuose, vadinamas šventu Dovydu²³³. Giesmėse apie atgailavimą už nuodėmes gailimasi kartu su Dovydu ir Marija Magdaliete²³⁴. Arba bijosi Dievo kaip Eleazaras²³⁵. Senojo Testamento herojai dalyvauja dieviškoje misterijoje kartu su pirmųjų amžių krikščionimis. Abraomas atsiduria šalia vyskupo Martyno²³⁶. Giesmėse apie apvaizdą Valančius išvardija visą pulką Senojo Testamento herojų, pradeda nuo Mozės pabėgimo iš Egipto nelaisvės, Dovydo ir Galijoto kovos, Juditos žygdarbio, Juozapo, Jobo istorijų ir Nojaus išsigelbėjimo²³⁷. 3-oje giesmėje vėl grįžta ne tik prie Nojaus, bet ir Loto, primena Sodomą, taip pat pranašų Elijo, Tobijaus, Danieliaus istorijas²³⁸. Ypatingą pagarbą reiškia patriarchams Abraomui, Jokūbui. Štai kaip pradeda giesmę:

Pone Karaliau! Dieve Abraomo,
Dovanok mums griekų atleidimą,
Ir Dvasios šventos apšvietimą,
Jog tu esi Viešpats Dievas mūsų.²³⁹

Dievas tvirtybių didis geradėjas,
Dievas Jokubo mūsų apgynėjas.²⁴⁰

Giesmėje Valančius, matyt, vengdamas monotoniškumo Senojo Testamento herojų istorijas praplečia 5-oje giesmėje. Atsiranda pranašo Jonos, Jozuės, Izaoko istorijos²⁴¹. Ar Lietuvos valstiečiai suprato, kad čia tie patys žydų ainiai, kuriuos sekmadeniais matydavo miesteliuose? Turbūt Jėzaus kilmė lieka miglota tiems, kas neskaitė Valančiaus katechetinių knygų. Ką galėjo byloti kaimo žmogui giesmės žodžiai:

²³⁰ Giesmės apie šv. Sakramentą. Giesmė 1. *Ibid.*, 532.

²³¹ Giesmė apie šventą Aleksandrą, vyskupą ir mučelniką Tlaviectos miesto. *Ibid.*, 446.

²³² Giesmės apie pataisymą žmogaus sąžinės. Giesmė 4. *Ibid.*, 562.

²³³ Giesmė 5. *Ibid.*, 571.

²³⁴ Giesmės apie gailėstį už griekus. Giesmė 3. *Ibid.*, 577, 608.

²³⁵ Giesmės apie pakūtą tikrą. Giesmė 3. *Ibid.*, 591.

²³⁶ Giesmė apie šventą Martyną, vyskupą Turonos miesto. *Ibid.*, 452.

²³⁷ Giesmės apie apveizdą Dievo. Giesmė 2. In *Giesmių knyga arba Kantičkos*, 513–515; 799 (Giesmė apie įvairias žmogaus amžiaus dienas arba apie šventą Jobą).

²³⁸ *Ibid.*, 512.

²³⁹ Giesmė ant išprašymo gero oro. *Ibid.*, 816.

²⁴⁰ Giesmė apie viltį Dievyje varguose arba Psalmė 45. *Ibid.*, 820.

²⁴¹ Giesmės apie šv. Sakramentą. Giesmė 3. *Ibid.*, 532–533.

Šitai Kryžius dangaus Pono,
Bėkite galės šėtono.
Jau neprietelį sugrūdo,
Liūtas iš giminės Judo.²⁴²

Kantičkose Senojo Testamento ir ypač Naujojo herojai nutautinami. Vargu ar paprastas, vos skaityti ir rašyti pramokęs kaimo žmogus iš konteksto suprato, kokios gi tautybės buvo žemaičių mėgstama Marija Magdalietė²⁴³. Šv. Lozorius pasodinamas šalia Abraomo²⁴⁴. Senojo Testamento herojai naudojami ir kaip įvaizdžiai, tinkami palyginimams:

<...> Nės čion ne vieną ana taip prigavo,
Kaip stipriausią Samsoną
Ir mandriausią Salomoną,
Pigiai pergalėjo.²⁴⁵

Bene neutraliausiai laikomasi apaštalo Judo Iskarijoto atžvilgiu. Jo žydiškumas niekada neakcentuojamas, jam skirtas aiškus vaidmuo – išdavęs Jėzų. Giesmėje Judas tiesiog lakoniškai įvardijamas – „Iskarijotą, nedorą Judošių“²⁴⁶. Jo vardas bendrinis. Giesmėje apie apaštalą Motiejų apie Judą kalbama neutraliai:

Kada Judošius tą svietaį paliko,
Šventas Motiejus į jo vietą tiko, <...>²⁴⁷

Arba žydas virsta nusidėjėlio metafora, palyginimu? Apie apaštalą šv. Matą radome tokias eilutes:

<...> kokia širdis tavo,
Bene piktesnė ir už muitininko,
Didžiausio griešininko.
Žiūrėk ant švento Mateušo stono.
<...> Sekė Dievą amžiną.
O mes kiek kartų į širdį priimam,
Per biaurius griekus po kojų paminiam,
Pikčiaus už žydus Jėzų kryžiuojam,
Nieko neatbojam.²⁴⁸

Valančius kartais žydišką kantičką kontekstą komentuoja labai miglotai, ribos tarp „gerųjų“, atsivertusiųjų į krikščionybę žydų, ir „blogųjų“, atmetusiųjų Kristų,

²⁴² Giesmė apie garbę Švento Kryžiaus. Giesmė. *Ibid.*, 840.

²⁴³ Giesmės apie amžinastį. Giesmė 5. *Ibid.*, 608; 659 (Giesmės apie sūdną dieną).

²⁴⁴ Apie smertį šv. Lozorius. Giesmė 1. *Ibid.*, 615.

²⁴⁵ Giesmės apie smertį. Giesmė 2. *Ibid.*, 621.

²⁴⁶ Giesmė apie S. Petrą apaštalą. *Ibid.*, 710.

²⁴⁷ Apie šventą Motiejų apaštalą. *Ibid.*, 726.

²⁴⁸ Naujos giesmės. Apie šventą Mateušą apaštalą. *Ibid.*, 724.

beveik neįmanoma užčiuopti. Vargu ar ją skyrė ir šias giesmes giedoję eiliniai žemaičiai:

Linksmi tie metai seniems žydams buvo,
Kuriuose kalčios ir vargybė žuvo.
Tai mums apreiškė įstatymas senas,
Ką naujam gausiai randa kožnas vienas.²⁴⁹

Nors tas žydų suskirstymas į gerus ir blogus tarsi yra, bet prie žodžio *žydų* prika-
binamas epitetas *bjaurūs*. Ar tik dėl eilučių rimo? Antai šv. Petras:

<...> Vieton Judošiaus Motiejų paskyrė,
Daugybę vargų nuo žydų datyrė.
Žydus saugojo kad daugiau neb'klystų,
<...> Šventas Petras pirmus vertė į krikščionis,
Ne pačius žydus, ale ir pagonis.
Nors bjauri žydai pagonis išpeikė,
Tačiaus Apaštals krikštą jiems suteikė.²⁵⁰

O giesmėje apie Jokūbą, kuris gimė „pas pat Karmeliu, Izraelių pūstinėj“²⁵¹ ir tapo pirmuoju Jeruzalės vyskupu, kalbama ir apie religines įtampas, kurias sunkiai galėjo suprasti net skaičiusieji visas Valančiaus katechetines knygas. Tačiau kad žydai, atsivertę į krikščionybę, tarsi išsižada savo tapatybės, pabrėžiama. Nors XIX a. į katalikybę ar stačiatikybę atsivertusiais žydais nepasitikėta tiek Rusijoje, tiek Lietuvoje. Kelios citatos iš giesmės apie šv. Jokūbą. Kaimiečio vaizduotę turėjo veikti paskutinės šv. Jokūbo gyvenimo akimirkos, šiurpūs vaizdai, lydimi giedojimo:

<...> Jokubs tarė: ko čia ilgai žūti,
Krikščionys negal vienkart žydais būti,
Maižiešiaus tiesas nors niekas nepeikė,
Tačiaus kaip reikiant nei viens neužlaikė.
Todėl neprider Viešpaties gundinti
Ir be reikalo krikščionis sunkinti.
<...> Lai mūsų broliai lengvybės datyrė,
Džiaugias nuo žydų biaurių atsiskyre.
<...> O regėdami kaip žydams įtiko,
Maž kas beskaitė jį už kataliką.
<...> Vos apaštals tuos žodžius pasakė,
Žydai pradėjo kroti kaip patrakę,
<...> Už kojas gavę jį žemyn numetė;
Žydai neliovės dideliai klegėti.
Šventas Jokubas baisiai įsidaužė,

²⁴⁹ Giesmės apie metus Jubileušo. *Ibid.*, 532.

²⁵⁰ Giesmės apie S. Petrą apaštalą. Giesmė. *Ibid.*, 712.

²⁵¹ Apie šventą Jokubą jaunesnijį apaštalą. *Ibid.*, 741.

Dar vieną ranką ir blauzdas sulaužė.
 <...> Tuojaus viens žydas vos brūklį suvokęs
 <...> Su tuo taip stipriai per galvą uždaužė,
 Jogei ir kaulą makaulės perlaužė.
 Smegenis švento paskydo į dalis,
 Ir išlakiojo į keturias šalis.
 Žydai ir patys paskiaus sus'gribo,
 Jog be reikalo už nekalto kibo.
 Tris dešimtis metu vyskupu perbuvo,
 Pakol iš rankų barzdočių pražuvo,
 Žydai jo kūną žemėn pakasino,
 Paskiaus Popiežius Ryman parvežino. <...>²⁵²

Kaip ir ne vienoje giesmėje, šv. Povilo atsivertimo istorija pasakojama nuosekliai nesekant Naujuoju Testamentu²⁵³. Vaizdingai piešiamas žydų pasipriešinimas krikščionybei:

<...> Tada be kliūtis apaštalai mokė,
 Tik žydai kriokė.
 Kad atkeliavo miestan Ikonijos,
 Daugel pagonų ir žydų krikštijos,
 Bet čia žydelkos sumišimą darė,
 Šventuosius barė.
 Žydai įtūžę neb'klaušė sakymo,
 Gyrės turintys gerą tikėjimą,
 Dar apaštalus su akmeniais mušė,
 Kol buvo dūšia. <...>²⁵⁴

Žydai, priimančios krikščionybę, minimi ir giesmėje apie šv. Ignacą kankinį²⁵⁵. Į Kristų įtikėjęs šv. Steponas giesmėje vaizduojamas besilaikantis evangelijos tradicijos. Epitetas „nelabi“ kiek neutralizuoja visuotinį kaltinimą žydams, kad šie nepriėmė krikščionybės.

<...> Nelabi žydai tuos žodžiui išgirdę,
 Tarsi iš miego giliausio pakirdę,
 Tuojaus ant švento Stepono užpuolė,
 Ir akmenimis jo kūną sukūlė.
 Mušamas šventas ant žydų nepyko,
 Tiktai prie Dievo melsties įvyko,
 Kad neskaitytų aniems už kaltybę,
 Ale atleistų jų griekų daugybę.²⁵⁶

²⁵² Apie šventą Jokubą jaunesnįjį apaštalą. *Ibid.*, 743–746.

²⁵³ Apie šventą Povilą apaštalą. *Ibid.*, 747–748.

²⁵⁴ *Ibid.*, 753–754.

²⁵⁵ Apie šv. Ignacą, vyskupą ir mūčelninką. *Ibid.*, 762.

²⁵⁶ Apie šventą Steponą pirmąjį mūčelninką. *Ibid.*, 769.

Iš giesmių tekstų matyti, kad antijudaizmas, jo tradicija perduodama akcentuojant Jėzaus Kristaus nužudymo istoriją. Nors kultūrų grupės skirtingos, bet žydai vaizduojami kaip Jėzaus – Dievo sūnaus – žudikai, tam pasitelkiamas visas barokinės poetikos arsenalas.

NAMŲ UŽRAŠAI

Valančiaus „Namų užrašus“ pirmasis išpopuliarino kunigas Vaižgantas, paskelbęs jų fragmentus atskira knyga. Visas lenkiškai rašytas dienoraštis išleistas tik 2013 m. Apie žydus jame nedaug rašoma, tačiau Valančius juos mato. Netgi atkreipia dėmesį į toli nuo Lietuvos esančius rusų subotnikus sektantus, kurių tikėjimas turi judaizmo elementų: „neaišku, kada ir kaip šitie rusai krikščionišką tikėjimą išmainė į taip krikščionybei priešišką tikėjimą.“²⁵⁷ Nepraslenka pro jo akis informacija iš Anglijos:

1840 metais Anglijoje žydas Izaokas, barono Goldsmito sūnus, bankininkas, įsteigė reformuotą žydų sektą. Jos išpažinėjai turi savo bažnyčią, Mozės knygas laiko vienintele tikėjimo ir papročių taisykle.²⁵⁸

Iš „Namų knygos“ susidaro įspūdis, kad Valančiui rūpi ir žydų konvertitų reikalai. Įrašo pastabas, kaip elgiamasi su atsivertusio žydo kitais šeimos nariais²⁵⁹.

Yra užuominų ir apie 1831-ųjų sukilimą. Antai žydai užstoja Nemakščių kleboną Streleckį ir išgelbėja nuo bausmės už dalyvavimą sukilime²⁶⁰. Kitas įrašas susijęs su žydų gyvenamąja vieta.

1843 metų balandžio 20 dieną išleistu įsaku šviesiausias ciesorius Mikolajus I liepė visus žydus, gyvenančius ne toliau kaip 50 varstų nuo Prūsijos ir Austrijos sienos, perkelti į gubernijos vidurį; žydams, turintiems namus, leido per porą metų juos parduoti.²⁶¹

Užkliūva net žydų pirkimo sandorių reikalai²⁶², švietimo klausimai²⁶³. Valančius net persirašo visą caro 1844 m. lapkričio 13 d. įsakymą, skirtą žydų švietimo klausimams²⁶⁴. Pamini ir caro įsakymą dėl geresnio žydų valdymo²⁶⁵. Valančius

²⁵⁷ Valančius V. *Namų užrašai*, 43.

²⁵⁸ *Ibid.*, 55.

²⁵⁹ *Ibid.*, 187.

²⁶⁰ *Ibid.*, 321, 323.

²⁶¹ *Ibid.*, 57, 223.

²⁶² *Ibid.*, 277.

²⁶³ *Ibid.*, 317.

²⁶⁴ *Ibid.*, 359, 361.

²⁶⁵ *Ibid.*, 367.

įrašo ir kone ūkinių pastabų apie žydus. Mini žydus kontrabandininkus, kurie rizi-kingiems žygiams samdo valstiečius²⁶⁶. Gyventojų statistikoje²⁶⁷, informuojančioje apie choleros epidemiją, pastebi, kad neva gydomųjų galių šaltiniu naudojasi ne tik krikščionys, bet ir žydai²⁶⁸. Nevykusį bebokštės bažnyčios projektą Valančius lygina su sinagoga.

Žmonės iš karto atkreipė dėmesį, kad bažnyčia be jokių bokštų bus panaši į žydų sinagogą ar karvę be ragų.²⁶⁹

Beje, originalioje lenkiškoje versijoje Valančius sinagogą vadina tradiciškai žemaitiškai *škala*, lenkiškai rašyta „podobny do szkoły żydowskiej“²⁷⁰. Tai tik rodo, kokią organišką Žemaitijos dalį sudarė žydai. Yra ir žydas skundikas, ir perkrikštintas²⁷¹. Žydai minimi gaisrų kontekste, aprašomi žmonės, atsidūrę žydo karčiamoje, arba jie perka tai, ko nediršta pirkti krikščionys²⁷². Valančių domina ir naujai Peterburge į vyskupo sostą išventinamo žydų kilmės Ferdinando Kahno krikšto metrikų reikalas²⁷³. Įdomios Valančiaus pastabos apie kunigą Joną Chrizostomą Gintilą, kuris vyskupo nebuvo itin mėgstamas. Bet Gintilos aprašymas nėra pagiežingas, nepraleidžia progos jo pagirti už bibliotekos kaupimą bei polinkio į rašymą, juolab knygų hebrajų kalba, kurios skirtos imperijos žydams. Tik tarsi pats save paguodžia, kad Gintila hebrajų kalbą mokėjęs silpnai, nors tuo galime ir suabejoti. Visgi globoti pasikrikštijusius žydus buvo pavedęs kunigui Kašarauskui²⁷⁴.

Tačiau kartu buvo nepaprastai darbštus literatūros srityje: vertė ir tvarkė savo knygas, rašė lenkų – hebrajų žodyną, prirašė daugybę lankų, tačiau nieko tinkama, nes hebrajiškai gerai nemokėjo. Nuolat laikė žydelį, kuris jam padėjo hebrajiškas knygas rašyti, prirengė jų pakankamai, bet nežinau, kur prapuolė. Iš žydų pirko daug talmudiškų knygų ir buvo gana gerai susipažinęs su žydų literatūra.²⁷⁵

Stebėtina, kad Valančius rašydamas apie blaivybės sąjūdį „Namų užrašuose“ žydus tepamini tik kartą. Suvokė, kad jie tik karčiamų nuomininkai, tik dalis sistemos?

²⁶⁶ *Ibid.*, 393.

²⁶⁷ *Ibid.*, 409, 613.

²⁶⁸ *Ibid.*, 453, 461, 465, 467, 553.

²⁶⁹ *Ibid.*, 655.

²⁷⁰ *Ibid.*, 654.

²⁷¹ *Ibid.*, 461, 559.

²⁷² *Ibid.*, 611, 617, 623, 633, 647, 649.

²⁷³ *Ibid.*, 499.

²⁷⁴ *Mokslas krikščioniškas žemaitiškaj parašitas*. Kunigo Jono Chrizostomo Gintilos žemaitiškas katekizmas hebrajų rašmenimis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, 28.

²⁷⁵ Valančius M. *Namų užrašai*, 521.

Nei vien, kad ir išganingiausia, naujovė negali būti priimta be pasipriešinimo. Iš tikrųjų išaiškėjo labai daug blaivybės priešininkų. Pirmiausia ponas Naryškinas, kuris turėjo (degtinės akcizo) atpirkimą, tai yra buvo iš vyriausybės nusipirkęs išskirtinę teisę, paskui visi žydai, kurie kartu su Naryškinu degtinę pardavinėjo. Toliau valdininkai, kuriems nuo atpirkimo mokėtas metinis atlyginimas, kad atpirkimą paremtų. Paskui policija, kuri blaivybėje matė savo intereso nuosmukį, nes blaivūs žmonės į peštynes ir kvailystes nesivels. Kai kurie dvarponiai, turintys degtinės varyklas ir dideles degtinės atsargas. Nestigo tokių, kurie žmonėms degtinę dalijo veltui, kad tiktai nesilaikytų blaivybės. Antai generolienė Kaiserova, Gelgaudiškio pilies prie Nemuno tėvonė, nemokamai po gorčių dalijo kiekvienai šeimai. Konstantas Volmeris, Leonardpolio tėvonis, kasdien girdė valdinius. Telšių apskrities bajorų vadovas ponas Pilsudskis taip pat, be to, nuolat skundėsi, kad dvasininkija jį sužlugdė. Bužinskas, Skaudvilės tėvonis, Bučinskas, buvęs Raseinių bajorų vadovas, ir t. t.²⁷⁶

Toliau Valančius išvardija visus, kurie palaikė blaivybę.

Nemažai žydų šmėžuoja 1863 m. sukilimo aprašyme, ypač Varnių miesteliui patekus į sukilimo sūkurį. Pradedama nuo sukilimui priešiško žydų perkrikšto pakavimo iki Leibos karčiamoje kilusio gaisro, per kurį sudegė kone visos žydų trobos. Anot vyskupo, „buvo baisioji žydų naktis“²⁷⁷. Sukilimo pabaigą Varniuose verta pacituoti plačiau.

Nors žydai labiau už mūsiškius nusidėjo, nes viską sukilėliams už pinigus pristatydavo, tačiau valdžia prie jų visai nesikabino. Tai matydami barzdotieji iškėlė savo ragus. Varniuose smuklės savininkas Berčikas, rudas kaip lapės uodega, labiausiai pagarsėjo skundais. Laimingas, kas spėjo iš anksto jam sumokėti ir nusipirkti saugumą. Šio žydo pyktis neapsiribojo miesteliu: parsigabeno iš Prūsijos keletą statinaičių parako ir važiavo bajorų prašyti pinigų. Jei neduodavo, naktį žydas statinaitę pakišdavo kur nors ūkiniko pastogėje ir užrodydavo policijai. Šitai ne vienas bajoras prarado turtus ir laisvę.

Kai kurie Varnių žydai sukilo prieš Berčiką ir norėjo jam atkeršyti. Kažkuris 1864 metų liepos sekmadienį padėjo žydo pastogėje dvi statinaites parako ir pastatą padegė. Ugnis netruko pasiekti paraką, įvyko sproginimas, akies mirksniu užsidegė trisdešimt namų. Parapinę bažnyčią apgynė. Kareiviai stovėjo su ginklais ir tik stebėjo. Sudegė keliasdešimt namų, konsistorija, klebonija, prelado Bytauto kurija ir mano vandens malūnas.

Po pirmojo, kareivių sukulto, gaisro, Muravjov įsakė išieškoti iš dvarponių 72 tūkstančius, iš jų 32 tūkstančius davė žydams atstatyti namus, o kiti liko įsakiusiojo kišenėje. Po antro gaisro žydai prašė pinigų, bet tiem neduota.

Aš savo malūną ir klebonas Každailevičius sunaikintus namus atstatėme savo lėšomis. Tokia tai nauda iš žydų kaimynystės.²⁷⁸

Taip Valančius aprašo savo paskutines dienas Varniuose, vėlyvą rudenį, lapkričio 6-ąją, vėliau jis atsidurs Kaune. Jau įsikūręs naujoje vietoje Varnius prisimins:

²⁷⁶ *Ibid.*, 537, 539.

²⁷⁷ *Ibid.*, 561.

²⁷⁸ *Ibid.*, 563.

Varnių miestelis liko tuščias kaip daržinė pavasarį. Žydai gailėjo tų kunigų, kuriuos neseniai rūpinosi pražudyti. Berčiką valdžia išsiuntė į Mogiliovą, tačiau po dvejų metų grįžo į Varnius visiškai nuskurdęs.²⁷⁹

Po tokių liūdnujų akordų prideda atskirą skyrių „Nar. 5. Pasikeitimai Varniuose“, kurį užbaigia tokiu pasažu:

Turtingas žydas Manusevičius kaip rangovas darbą baigė 1871 metais. Greitai po to ir pulkas atėjo. Taip Varniai, kurie keletą šimtmečių buvo Žemaičių dvasininkijos daigynas, tapo kareivijos lizdas.

Žydai už valdžios gautus pinigus pasistatė sau medinius namelius.²⁸⁰

Beje, regis, tas pats rangovas Manusevičius pertvarkė vyskupo rūmus Kaune²⁸¹. Tikėtina, kad tai jis galėjo būti garsiojo Ivano Manasevičiaus-Manuilovo (1869–1918) tėvis? Daug dėmesio Valančius skyrė sukilimo represijoms aprašyti. Randame nuorodų, kad nukentėta ir nuo žydų skundimų. Jie pateikti Valančiaus sudarytame sąrašė „Nr. 9. Žemaičių vyskupijos kunigai, nubausti po 1863 m. sukilimo“.

<...> 4. Choromanskis Kaziemiras, Luokės klebonas. Nesidėjo prie sukilimo, bet nesutarė su Luokės žydais, dėl kurių skundų ištremtas į Tobolską. Vėliau Choromanskis, valdžiai leidus, atvyko į Kazanę, kur 1871 metais staiga baigė gyvenimą.²⁸²

<...> 80. Stulginskis Ferdinandas, Anykščių klebonas, ištremtas į Sibirą sunkiųjų darbų, vėliau buvo Tunkoje. Žydai, su kuriais nesutarė, prisidėjo prie jo pražudymo.²⁸³

Iš viso Valančius mini 105 kunigus. Tiktai du žydų įskūsti... Tai mitas ar tikrovė, kad 1863 m. sukilimo Lietuvos žydai nepalaikė? Vėliau, rašydamas skyrių „Nr. 41. Sukilimas Telšių apskrityje 1863 metais“, mato ir žydus:

Sedoje susirinko kiek galėjo žydų ir liaudies, turgavietėje paskelbė Lenkijos manifestą, įsakė gyventojams save laikyti lenkais, prie žydų krautuvių iškabino kažkokią ten vėliavą ir nužygiavo į Platelius.²⁸⁴

Gan jautriai Valančius aprašo Skuodo apylinkėse plėšikaujančios gaujos, vadovaujamos Juozo Putramento, nužudyto žydo kromelninko mirtį. Iš trijų gaujos narių vienas buvęs žemos kilmės vaikas, o kitas žydas iš Skuodo²⁸⁵. Bet jokių insinucijų. Taigi, privačiuose lenkų kalba rašytose pastabose tik sau pačiam vyskupas Valančius nei judofobas, nei antisemitas. Priešingai nei liaudžiai skirtose tekstuose.

²⁷⁹ *Ibid.*, 565.

²⁸⁰ *Ibid.*, 567.

²⁸¹ *Ibid.*, 615.

²⁸² *Ibid.*, 581.

²⁸³ *Ibid.*, 591.

²⁸⁴ Valančius M. *Namų užrašai*, 695.

²⁸⁵ *Ibid.*, 633.

„Namų užrašuose“ matome politiškai korektišką aristokratiškų lenkų kultūros orbitoje esantį vyskupą, tikrą europietį, kuriam rūpi pirmiausia katalikų padėtis pasaulyje. Po 1863-ųjų sukilimo Valančius buvo vienintelis vyskupas Rusijos imperijoje, kuriuo visiškai pasitikėjo Romos popiežius ir jo kurija.

VALANČIAUS NUSISTATYMAS PRIEŠ ŽYDUS IR JO ASMENINIAI SANTYKIAI SU ŽYDAIS

Lyg ir galėtume lengva širdimi apibendrinti, kad europinio masto Lietuvos švietėjas buvo vienas pradininkų antijudaistinės ir net antisemitinės literatūros lietuvių kalba. Prieš žydus nusistatęs ganytojas rėmėsi tuo metu visoje Europoje vyraujančiu Katalikų bažnyčios nusiteikimu. Kaip matome iš įvairių Valančiaus tekstų, to laikėsi kryptingai, nors ne visada nuosekliai. Nelabai galime stebėti kokius nors požiūrio pokyčius, evoliuciją viena ar kita kryptimi. Galime sakyti, kad Valančius pirmasis Lietuvoje iškėlė vadinamąjį žydų klausimą, kurio leitmotyvas buvo – ką daryti su gausėjančia ir skurdui pasmerkta žydų bendruomene Europoje? Bet jo netiesioginis siūlymas labai drastiškas²⁸⁶. Žiūrėdami iš dabartinės pozicijos, be abejo, Valančių turime priskirti prie nuosaikaus antijudaizmo ir antisemitizmo šalininkų. Bent jau *naudojančių* antijudaizmą ir antisemitizmą kaip savo ideologijos dalį lietuvių katalikiškai tapatybei formuoti. Valančius nebuvo šių idėjų apsėstas, nekaišiojo jų kiekviena proga, žydų tema jo tekstuose periferinė, bet visgi ryškiai matoma. Aišku, tokią žinią siuntė būtent savo ganomiesiems, ypač lietuviams. Tikėtina, kad jį veikė bendrosios Europoje ir ypač Rusijos imperijoje vyravusios ideologinės nuostatos, lenkų spauda ir kultūra, kurių veikiamas vyskupas užaugo, subrendo. Be abejo, ir Bažnyčios pozicija. Iki II Vatikano dar reikėjo palaukti kone šimtą metų. Galime pridėti galbūt iš namų atsineštą liaudišką antijudaizmą, tarsi sodiečių lūpomis ganytojas su neįtikėtina empatija prabyla. Akivaizdu, kad jo nuostatos negalėjo nepalikti jokių pėdsakų lietuvių sąmonėje. Juolab kad XIX a. nė vienas lietuvių autorius nebuvo spausdinamas tokiais milžiniškais tiražais ir skaitomas. Svarbiausia, kad vyskupas Valančius lietuvių liaudyje turėjo didelį autoritetą, jo žodis negalėjo nepaveikti lietuvių nuostatų žydų tautos atžvilgiu.

Bet Žemaičių vyskupas mūsų visuomenei paliko didelę mįslę, keletą sunkiai beižmenamų klausimų. Koks su žydų tauta buvo jo asmeninis, individualus santykis? Juk ne visi prekyaujantys alkoholiu būna ir patys alkoholikai? Kokie tekstai, liudijimai patikimai apie tai bylotų? Be abejo, labiausiai galime pasitikėti politinėmis brošiūromis – jas rašė su didžiausia drąsa, nebudamas jokios cenzūros. Be abejo – tai

²⁸⁶ Budrys ir jo prieuoliai. In Valančius V. *Raštai*, t. 1, 659–669.

testamentas, prieš kurio eilutes apie žydus negalime užsimerkti. Bet labai svarbūs ir amžininkų prisiminimai ar vertinimai, kurių išliko nedaug. Dar jo rašyti „Namų užrašai“, nors ir čia negalėjo būti visiškai atviras ir dėl savųjų, ir dėl priešų.

Antai žinome, kad, Valančių ištremiant iš Varnių į Kauną, „ne tik katalikai, bet ir žydai šaukė, kad jie netekę tėvo“. Netgi gyvendamas Kaune jis „prieš Velykas rabinui siūsdavo 50 rub, kad juos išdalytų neturtingiems žydams“²⁸⁷.

Parama kitai bendruomenei, kuri ganytojui sukėlė ne vieną galvos skausmą? Gal čia tik liaudiškas mitas? Bet ką reiškia šios poeto, toli gražu ne judofilo, kunigo iš Vilniaus vyskupijos Silvestro Gimžausko eilėraščio „Rauda apie Motiejų, Žemaičių vyskupų, 1875 mirusį“ eilutės:

Ne tiktai rauda Jo katalikai,
Paskui Jo grabų miniams sekdami;
Bet ir žydėliai neturtinykai –
Ir tie Jį lydi, gailiai verkdami.
Jisai gyvena dėl visų laba
Ir tik Jis vienas Kauni žinoja,
Kursai iš judų nuo šalčia draba,
Arba jau badas katrų apstoja.²⁸⁸

Ar Valančiaus požiūris į žydus keitėsi? O gal visada buvo nuosaikus ir kryptingas: ideologiškai siekė lietuvius atriboti nuo žydų ir tai tebuvo taktikos, o ne strategijos klausimas. O pats gyveno pagal krikščioniškos meilės principus, apie kuriuos visgi užsiminė „Paaugusių žmonių knygelėje“? Ko gero, kitaip ir negalėjo būti. Tai ne šizofreniškas atvejis, veikiau asmenybės šakotumo, jo gebėjimo gal net pačiam to nereflektuojant turėti ne vieną tapatybę: vyskupo, iš kaimo kilusio kunigo, lenkų kultūros žmogaus, žemaičio. Pridėkime dar ir tai, kad XIX a. didesnė dalis lietuvių šviesuomenės buvo dvikalbiai? Spėtina, kad Valančius savo didaktinėse apysakose daugiau pasako ne apie savo širdyje kunkuliuojantį antijudaizmą ir antisemitizmą, o apie žemaičių kaimiečių požiūrį į žydus. Jų baimes, nuoskaudas. Be abejo, jos atrinktos. Bet kur kalba Valančius kaimo kunigas iškart atsiranda nuosaikesnis tonas, turime prieštarą, bet ne tokį šališką naratyvą. Šališkiausias pasakotojas yra žemaitis kaimietis, tarsi pasidalijantis naujienomis su kaimynais, neabejotinai prieš žydus nusistatęs. Ir tas Valančius, kaimietis, labai praktiškas. Plačiai žinomos istorijos, kad Valančius, oficialiai negavęs leidimo bažnyčių statybai, rusų valdininkus pamalonindavo kyšiais. Antai Vainuto bažnyčios statyboms įpusėjęs ir vis negaunant leidimo, vyskupas leido klebonui pasinaudoti savo bičiulio žydo Hiršo paslaugomis – šis perdavė 100 rublių kyšį valdininkams ir klausimas

²⁸⁷ Puzaras P. *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*. Vilnius: Mintis, 1992, 163.

²⁸⁸ Gimžauskas S. *Lietuvos bičiulis*. Vilnius: Aidai, 1996, 88.

buvo išspręstas²⁸⁹. Iki spaudos draudimo pradžios Valančius savo knygas Vilniuje spausdindavo ir pas žydus²⁹⁰.

Kad vyskupas nebuvo apsėstas idėjos į žydus žvelgti kaip į įsikūnijusį blogį – netiesiogiai rodo jo surinktos patarlės. Juk ir savo tekstuose jis vartoja aštrius posakius, palyginimus, apibūdinančius žydus, bet jų beveik nėra patarlių ir priežodžių rinkinyje. Galime aptikti religingumą propaguojančių priežodžių įtariant vos ne patį rinkėją juos sukūrus ar „išgirdus“ pavaldžioje klebonijoje, tačiau tokių tafaletinių priežodžių apie žydus nesama. Akivaizdu, kad patarlių rinkimas jam buvo svarbus, nors ir periferinis gyvenimo epizodas. Valančius, kaip ir Daukantas, rinko lietuvių tautosaką. 1867 m. Tilžėje išleido knygelę „Patarlės Žemaičių“²⁹¹. Taigi tuomet, kai uždraudus blaivybės sąjūdį, gyveno Kaune namų arešte. Rinkinyje publikuotos 1330 patarlės ir priežodžiai. Apie žydus tik aštuonios. Pateikiu eilės tvarka visas:

1. Alus ne vanduo, ožka ne gyvulys, moteriška ne šeimyna, žydas ne brolis.²⁹²
2. Atsitinka žydui kelią keliauti.²⁹³
3. Bepigu Kartenoj negyventi, kur nėra žydo.²⁹⁴
4. Derėk kaip žydas, mokėk kaip katalikas.²⁹⁵
5. Ir šis valkiojas apdriskęs kaip Salantų žydpalaikis.²⁹⁶
6. Išgaišo kaip žydo bitės.²⁹⁷
7. Kas ko geidžia, o žydas visuomet pinigų.²⁹⁸
8. Velkas kaip žydpalaikis.²⁹⁹

Posakiai gana įvairūs, nors žemaitiškų posakių apie žydus esama kur kas daugiau, kai kurie labai riebūs. Gal vyskupui nedrįso tokių pateikti? Tik vienas posakis, veikiau palyginimas, susijęs su žydais Valančiaus tekstuose. „Miestas rodėsi tuščias, be gyventojų, kaip mūsų miesteliai per žydu šventes.“³⁰⁰

²⁸⁹ Valančius G. *Žemaičių didysis*. Los Angeles: išleido autorius ir LŠST J. Daumanto kuopa, 1978, 85.

²⁹⁰ Biržiška V. *Vyskupas Motiejus Valančiaus biografijos bruožai*. Brooklyn: Aidų leidinys, 1952, 67.

²⁹¹ Patarlės Žemaičių. In Valančius M. *Raštai*, t. 1, 695–775.

²⁹² *Ibid.*, 695.

²⁹³ *Ibid.*, 699.

²⁹⁴ *Ibid.*, 701.

²⁹⁵ *Ibid.*, 707.

²⁹⁶ *Ibid.*, 717.

²⁹⁷ *Ibid.*

²⁹⁸ *Ibid.*

²⁹⁹ *Ibid.*, 771.

³⁰⁰ Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo. In Valančius M. *Raštai*, t. 3, 887.

IŠVADOS

1. Remdamiesi Valančiaus spausdintais tekstais – moksline, grožine, politine, hagiografinė ir katechetinė literatūra – galime teigti, kad vyskupas Motiejaus Valančius laikėsi nuosaikių antijudaistinių ir antisemitinių pažiūrų.
2. Valančiaus nusistatymas prieš žydus ryškiausiai matyti visuomenei skirtose didaktinėse knygosė ir religiniuose skaitiniuose, ypač giesmynuose, rašytuose lietuvių kalba.
3. Valančiaus ideologijoje nusistatymas prieš žydus buvo kaip siekis izoliuoti katalikus nuo *kitų*: žydų, stačiatikių, liuteronų, čigonų, klajojančių *vengrų* ar *gydytojų*. Bet visas kuriamų fobijų smaigalys buvo nukreiptas į žydus.
4. Valančiaus lietuviškai rašytuose tekstuose atsispindintis nusistatymas prieš žydus kartu perduoda ir Žemaitijoje vyravusią liaudišką antijudaizmą bei stereotipus apie žydus. Per Valančiaus tekstus mes ne mažiau galime suprasti ir pamatyti liaudies sąmonėje įsigalėjusius žydų vaizdinius, jų ksenofobiją.
5. Lenkų kalba rašytose tekstuose („Namų knyga“, kai kurie ganytojo laišškai, asmeninė korespondencija) priešiško žydams beveik nerandame.
6. Asmeniniame gyvenime, bendraudamas su žydais, jokio priešiško vyskupas nedemonstravo, netgi rodė jiems palankumą ir atjautą.
7. Valančius nors ir domėjosi žydų emancipacijos klausimu, į žydų prozelitizmą daug vilčių ir širdies nedėjo. Tai atsispindi Valančiaus politinėse brošiūrose ir skeptiškose užuominose „Namų knygoje“ apie kunigo Jono Chrizostomo Gintilos hebraistikos studijas bei veiklą.
8. Lietuvių valstiečiams religiniai raštai buvo kur kas svarbesni nei grožinės literatūros. Šventųjų gyvenimai, kita religinė literatūra skaitomi kone kasdien, iš giesmynų giedama. Būtent šie tekstai tapo lietuvių kasdienybės dalimi, jie labiausiai formavo lietuvišką katalikišką tapatybę. Todėl negalime žiūrėti į šiuos raštus atsainiai ir tradiciškai jose teieškoti tik grožinės literatūros elementų. Tai, kaip tuose raštuose buvo vaizduojami *kiti*, ypač žydai, nėra koks periferinis nekaltas klausimas³⁰¹. Ypač svarbūs Valančiaus daugkartiniai giesmių-kantičkų leidimai, Dovydo psalmių vertimai³⁰².

³⁰¹ „Žyvatai šventųjų“ (1858; 1861; 1878; 1881; 1883; 1901), „Gyvenimas šventųjų Dievo“ (1868, du leidimai), „Istorija šventa Senojo Įstatymo“ (1852; 1855; 1858; 1860; 1875), rekordiškai išleistas „Gyvenimas Švenčiausios Marijos Panos“ (1874; 1880; 1882; 1894; 1896 (du kartus); 1905 (trys leidimai); 1906; 1907), „Žyvas Jėzaus Kristaus Viešpaties mūsų“ (1855), „Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo“ (1862; 1864; 1906), „Mokslas Rymo katalikų“ (1887; 1888; 1900 (du leidimai); 1905 leidimai), „Apie brostvas su įstatymais Trečiojo zokano švento Dominyko“ (1869).

³⁰² „Kantičkos“, „Davatkų knyga“ (1864), „Visos pasalmės šv. Dovydo karaliaus“ (1869), „Pasalmės arba giesmės Dovydo karaliaus ir pranašo“ (1873).

9. Pagrindinių Valančiaus bendradarbių kunigų Petro Gomalevskio (apie 1819–1868) ir Juozapo Silvestro Dovydaičio (1826–1883) didaktinėse knygelėse žydai vaizduojami panašiai, kaip ir Valančiaus tekstuose. Jie labiau kreipė dėmesį į žydo smuklininko bei jo palydovų girtuoklių vaizdavimą. Valančiaus grožinės literatūros tekstuose žydų vaizdavimas buvo paradigmintis. Nebepatikrinsime, kokią įtaką, pasąmonines nuosėdas formuojant lietuvių identitetą paliko Valančiaus tekstai apie žydus. Svarbu pabrėžti, kad literatūriniai tekstai rezonavo su tautosakoje išplitusiomis nuostatomis, viena kitą papildė, vadinasi, ir veikė besiformuojantį lietuvių mąstymo būdą.

LITERATŪRA

- Anglickienė L. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*. Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Alekna A. *Motiejus Valančius*. Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys, 1922, nr. 341.
- Alekna A. *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*. Čikaga: Lituanistikos institutas, 1973.
- Aleksandravičius E. *XIX amžiaus profiliai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
- Beiniševičius N. Valančius ir žydai, *Apžvalga*, nr. 5. Kaunas: Žydų karių, dalyvavusių nepriklausomybės atvadavime, sąjunga, 1937.
- Binkis K. *Motiejus Valančius*. Kaunas: autoriaus leidinys, 1935.
- Biržiška V. *Vyskupas Motiejus Valančiaus biografijos bruožai*. Brooklin: Aidų leidinys, 1952.
- Blynas Z. *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Cidzikaitė D. „*Kitas*“ lietuvių prozoje. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
- Daukantas S. *Raštai*, t. 1. Lituanistinė biblioteka. Vilnius: Vaga, 1976.
- Giesmų knyga arba Kantičkos. Motiejaus Valančiaus Žemaičių vyskupo perveizėta ir iš naujo atspausa*. Tilžėje: Kašta ir spauda Otto v. Mauderodės, 1913.
- Gimžauskas S. *Lietuvos bičiulis*. Vilnius: Aidai, 1996.
- Janulaitis A. *Žydai Lietuvoje*. Kaunas: išleido A. Janulaitis, 1923.
- Kavolis V. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.
- Končius I. *Mano eitasis kelias*, t. 1. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2001.
- Lietuvių didaktinė proza*. Vilnius: Vaga, 1982.
- Lietuvių enciklopedija*, t. 32. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1965.
- Lietuvių kalbos žodynas*, t. 19. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999, 741.
- Lietuvių literatūra 9 klasei*. Kaunas: Šviesa, 1968.
- Lietuvių literatūros istorija*, t. 2. Red. K. Korsakas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.
- Lietuvių literatūros istorija*, t. 1. Vilnius: Vaga, 1979.
- Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*. Sud. J. Gir-dzijauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1971.
- Merkys V. *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*. Vilnius: Mintis, 1999.
- Mieželaitis E. *Čia Lietuva*. Vilnius: Vaga, 1978.
- Mokslas krikščioniškas žemaičių paraištas*. Kunigo Jono Chrizostomo Gintilo žemaičių katekizmas hebrajų rašmenimis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.
- Motiejus Valančius iš arti ir iš tolo*. Sud. J. Jasaitis. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001.
- P. A-s. Dėlei muštynių su žydais. *Ūkininkas*, 1901, nr. 4.
- Puzaras P. *Vyskupo Motiejaus Valančiaus pastoracinė veikla*. Vilnius: Mintis, 1992.
- Račkauskas M. *Užrašai. Dvidešimt metų Žemaitijos užkampy*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- LKMA metraštis*, t. 14. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1999.
- Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
- Truska L. *Lietuviai ir žydai nuo XIX amžiaus pabaigos iki 1941 m. birželio*. Vilnius: VPU leidykla, 2005.

Suvažiavimo darbai, t. 3. Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1972.

Valančius G. *Žemaičių didysis*. Los Angeles: išleido autorius ir LŠST J. Daumanto kuopa, 1978.

Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*. Surinko ir paaiškino doc. J. Tumas. Kaunas: „Žinijos“ bendrovės 18-as leidinys, 1929.

Valančius M. *Motiejus Valančius. Mokinio biblioteka*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960.

Valančius M. *Namų užrašai*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.

Valančius M. *Paaugusių žmonių knygelė*. Tilžė, 1907.
Valančius M. *Palangos Juzė*. Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1947.

Valančius M. *Palangos Juzė*. Vilnius: Vaga, 1965.

Valančius M. *Raštai*, t. 1–6. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001–2013.

Valančius M. *Raštai*, t. 1–2. Vilnius: Vaga, 1972.

Žemaičių praeitis, t. 1. Vilnius: Mokslas, 1990.

Vytautas Toleikis

JEWS IN THE TEXTS OF BISHOP MOTIEJUS VALANČIUS

SUMMARY. This article aims to describe the attitude that the Lithuanian bishop Motiejus Valančius (1801-1875) had toward Jews. Up to now there was little written on this topic. Only in the diaspora (Vytautas Kavolis) and in contemporary Lithuania (Vygantas Vareikis) was Valančius's anti-Semitism unambiguously identified or, alternately, vigorously denied (Vanda Zaborskaitė) as an erroneous opinion arising out of ignoring the context of most of his writings other than *Paaugusių žmonių knygelė* [Book for Grownups], *Palangos Juzė* [Palanga Joe], and *Vaikų knygelė* [Children's Book]. Thus searching for an unbiased verdict requires looking at all of Valančius's published texts, including his didactic tales, hymnals, catechisms, pastoral letters, political brochures, hagiographic writings, historiographic writings, letters, and his diary *House Book* written in Polish. It must be kept in mind that his texts intended for purely religious practice and catechesis had an even greater influence and therefore shouldn't be ignored. An analysis of all of Valančius's texts leads to the conclusion that the bishop did not transcend his epoch but held on to traditional anti-Judaist and anti-Semitic attitudes both in his didactic booklets and political brochures written for public education and in his books intended for catechesis and prayer: everywhere an attitude critical toward Jews shows through. This attitude undoubtedly merged with popular anti-Judaist stereotypes and even reinforced them in the Lithuanian consciousness; they began to fade only during the first period of independence as Lithuanians first encountered their modern Jewish neighbors. But Valančius was not radically antagonistic toward Jews; we see this very clearly in his *House Book*. His personal relationships with Jews were pragmatic, and during his Kaunas exile even friendly. In his private life he conscientiously observed the principles of Christian love.

KEYWORDS: Motiejus Valančius, lives of the saints, temperance movement, the Church, Jews, anti-Judaism, anti-Semitism, canticles, land of Israel.